

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
ім. А.С. Макаренка

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

*Збірник наукових праць
Сумського державного педагогічного університету
ім. А.С. Макаренка*

Суми
Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка
2010

УДК 930
ББК 63я73
І-89

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Кандидат педагогічних наук, професор **А.І. Кудренко** (голова колегії), доктор історичних наук, професор **М.С. Бур'ян**, доктор історичних наук, професор **О.Б. Дьомін**, кандидат історичних наук, доцент **А.В. Гончаренко** (головний редактор), кандидат історичних наук, доцент **Г.І. Корогод**, кандидат історичних наук, доцент **І.М. Сергійчук**, кандидат історичних наук, доцент **П.І. Соболев**, кандидат історичних наук, доцент **В.В. Турков**, кандидат історичних наук, доцент **П.М. Щербань**, кандидат історичних наук, доцент **Т.Ю. Щербань**.

І-89 Історичні науки : зб. наук. праць. – Суми : Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2010. – 128 с.

У збірнику публікуються матеріали, в яких висвітлюються актуальні проблеми всесвітньої історії та історії України.

Для науковців, викладачів, учителів історії, студентів.

УДК 930
ББК 63я73

© Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2010

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Гуцало І.І. Французький напрямок зовнішньої політики Росії у 1801–1812 рр.	4
Ковальчук Є.Ю. Ідеологія тероризму в Росії у другій половині ХІХ ст.	11
Малєєва К.П. Проблема самовизначення польської нації у програмних документах декабристів	18
Молошна Л.М. Криза соціалізму 1980-х років у Польщі та методи її розв’язання комуністичною владою.....	25
Омелянєнко А.М. Історичні передумови чеської колонізації південних земель Російської імперії у другій половині ХІХ ст.	34
Панасенко В.Ю. Допомога Радянського Союзу В’єтнаму під час американо-в’єтнамської війни 1965–1973 рр.	39
Подлесна А.В. Російська допомога балканським народам у період Східної кризи 1875–1878 рр.	48

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Глущенко С.В. Відносини капіталовласників УНР із німецько-австрійськими «окупаційними» силами у березні–квітні 1918 р.	58
Дубодєлов А.В. Діяльність УГКЦ щодо захисту прав віруючих у 60–80 роках ХХ ст.	69
Конотоп Ю.В. Політика Української Держави щодо освіти, науки і культури у часи правління гетьмана П. Скоропадського	75
Кузьменко Т.Л. Створення та діяльність культурно-освітніх установ національних меншин півдня України у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.	81
Ніконова О.Г. Розбудова Української Держави в період Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).....	87
Ричкаль Т.В. Сатяграха М. К. Ганді та її «помаранчевий варіант» в Україні у 2004 році.....	97
Силєнок Н.М. Характеристика археологічних пам’яток Конотопської битви.....	104
Сіманіна А.С. Православна церковна періодика Української Православної Церкви Московського Патріархату (1991–2009 рр.).....	113
Чашко Н.М. Становище єврейської національної меншини України наприкінці ХІХ – на початку 20-х років ХХ ст.	119

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(470+571) «1801/1812»

Гуцало І.І.

ФРАНЦУЗЬКИЙ НАПРЯМОК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ У 1801–1812 РР.

Питання щодо формування напрямів зовнішньої політики є актуальним для незалежної України. Саме тому вивчення історичного досвіду побудови дипломатичних відносин є практично затребуваним. На особливу увагу заслуговує зовнішня політика Росії у першій чверті XIX ст., складовою якої були російсько-французькі відносини. У складний та суперечливий період XIX ст. стосунки Російської імперії з Францією були надзвичайно актуальними і займали чинне місце, оскільки від них значним чином залежала уся геополітична картина Європи.

Аналізуючи дореволюційну історіографію, потрібно, перш за все, виділити працю М. К. Шильдера, у котрій значну цінність представляють додатки, де відображені важливі документи про міжнародне становище Росії першої половини XIX ст. [13].

Досліджували питання російсько-французьких відносин радянські історики. Серед таких можна виділити Л. Г. Бескровного, А. М. Сахарова, [1; 10]. На особливу увагу заслуговує праця Н. С. Киняпіної, у якій висвітлені етапи і напрями зовнішньої політики Російської імперії першої половини XIX ст. [8].

Необхідно відзначити працю А. Валлотона, в якій автор аналізує дипломатичні стосунки імператора Олександра I з Наполеоном Бонапартом у контексті європейської зовнішньої політики Росії [2].

Висвітлюючи сучасну історіографію, необхідно відзначити працю В. Г. Сироткіна, в якій він розкриває зовнішньополітичні курси двох монархів та їх дипломатію. Особлива цінність дослідження полягає у тому, що воно у своїй більшості спирається на архівні матеріали [11].

Зовнішньополітичний курс Російської імперії досліджує в своїй праці М.Я. Геллер, аналізуючи документи, присвячені цій тематиці [7].

Мета статті – дослідження характерних рис формування дипломатичних стосунків між Росією та Францією у 1801–1812 рр.

Міжнародне становище початку XIX ст. визначалось боротьбою двох держав – Англії та Франції за панування у Європі. У момент вбивства імператора Павла у березні 1801 р. Росія фактично знаходилась у союзі з Францією, проте одночасно ворогувала з Англією. Саме на таких засадах розпочалось царювання імператора Олександра I [8, 23]. 8–10 жовтня 1801 р. у Парижі був підписаний російсько-французький мирний договір, за яким поновлювались дипломатичні відносини, що існували за зразком російсько-французьких до 1789 р. За ним передбачалося підписання комерційних угод [3, 35–39].

До згаданого договору була додана таємна конвенція, котра визначала майбутні франко-російські відносини. В ній проводилась ідея співпраці Росії та Франції при врегулюванні німецького питання [3, 100–101]. Фактично це був поділ сфер впливу у Європі на основі статус-кво 1801 р. і встановлення спільного впливу Росії і Франції на справи Центральної Європи [11, 454].

Військова міць Франції почала зростати з 1804 р., коли Наполеон був оголошений імператором [1, 339]. Для Росії військове протистояння з Францією було об'єктивно небажаним, оскільки у той час Олександр I прагнув розвинути успіхи російсько-турецьких воєн і претендувати на протоки і Польщу, приєднання Молдавії і Валахії. До сфери інтересів Росії входила і Фінляндія. Наполеон прагнув забезпечити собі свободу у боротьбі з Англією, і поширити свою владу на Південну та Центральну Європу [10].

Аналізуючи таку ситуацію, Адам Чарторийський у своїх мемуарах зазначав, що перед Росією вимальовується перспектива повної втрати свого впливу у Європі, можливість війни у всіх своїх кордонах, закриття двох виходів до моря і втрату двох провінцій. Він наголошував на тому, що пасивна політика імператора завдасть шкоди державі. Чарторийський, з огляду на ситуацію, яка виникла в Європі, наголошував на потребі активної дипломатії. Майбутнє Росії мало ґрунтуватись на освоєнні величезної території, а не на подальших захопленнях [16, 85].

Особливо загострились російсько-французькі відносини у 1804 р., після вбивства герцога Енгієнського. Арешт дворянина французькими жандармами на території суверенного Німецького союзу був незаконним актом, який викликав протест російського уряду [12, 64]. У серпні цього ж року між Росією і Францією були припиненні будь-які дипломатичні стосунки і питання про війну фактично було вирішене.

Проте Олександр I розумів, що воювати без союзників неможливо. Тому вже у вересні 1804 р. до Лондону прибув російський посол Н. Новосильцев. В результаті переговорів в квітні 1805 року був підписаний проект угоди, за якою метою союзу визнавалось звільнення Італії, Північної Німеччини, Голландії, Швейцарії, повернення Франції до кордонів 1792 р., відновлення старих монархічних порядків [8, 27]. Таким чином, підписання англо-російського союзного договору поклало початок антинаполеонівської коаліції. До цієї коаліції були згодом залучені Пруссія, Швеція та Туреччина. Це було значною перемогою російської дипломатії.

Учасники коаліції навіть намагалися скомпроментувати Наполеона в очах французького населення [4, 376]. Основною метою проведення такої політики було прагнення відсторонити Першого Консула від армії. Проте не дивлячись на декларативну міць коаліції, Франція виявилась міцнішою. Перемога під Аустерліцем і Пресбурзький мир довели величезний вплив Франції у Європі.

У січні 1806 р. на засіданні Державної ради відбувалось обговорення зовнішньополітичного курсу Росії. Якісно новою була ідея політичного діяча А. Б. Куракіна. Він стверджував, що Англії потрібен союз з Росією лише для наступальної війни проти Франції на континенті. Росію цікавив лише захист власних кордонів, тому автор пропонував відмовитись від союзу з Англією проти Франції, проте англо-російську торгівлю потрібно було підтримувати і розвивати [12, 78–79]. Залишаючись осторонь, Росія лише вигравала, оскільки обидві сторони потребували її підтримки, і Олександр I без суттєвих військових зусиль, а виключно завдяки власній дипломатії міг здійснювати захист власних кордонів і розширити їх.

Також Куракіним була виголошена пропозиція про заключення франко-російського договору про союз. Малося на меті організувати боротьбу проти Наполеона шляхом військової нейтралізації його імперії в рамках союзу. В основі союзу лежала попередня ідея поділу «сфер впливу» в континентальній Європі. Також автор проекту пропонував укласти договір, який би мав характер сепаратної угоди, і у ньому були б відсутні зобов'язання вести війну проти Англії.

22 червня 1807 року, після битви при Прейсиш-Ейлау (яка відбулась 14 червня), було підписано перемир'я між Францією та Росією строком на один місяць. Наполеон підкреслив, що інтереси обох держав вимагають не тільки миру, але і союзу між ними [1, 347]. Перший Консул прийняв запропоновану Росією демаркаційну лінію по Неману, погодився протягом

чотирьох–п'яти днів заключити перемир'я з пруським королем і навіть дав час Олександрові обдумати умови миру. Обидві сторони погоджувались призначити уповноважених для заключення миру [5, 251].

Вже перші зустрічі виявили серйозні розбіжності між сторонами. Одним з центральних питань перемовин було питання про незалежність Пруссії. Наполеон намагався ліквідувати Пруссію як суверенну державу, у той же час Олександр старанно відстоював інтереси свого переможеного союзника, прагнучи таким чином поновити свій авторитет у Європі і створивши Пруссію ефективною противагою Франції. У результаті переговорів 25 червня 1807 р. уповноваженим від Росії А. Куракіним і Дм. Лобановим-Ростовським та Ш. Талейраном від Франції був підписаний Тільзітський договір, який включав в себе 29 статей та дві секретні угоди [14, 35].

Згідно з першими статтями договору припинялись неприємельські дії на суші та морі, всі військові судна, взяті в полон під час війни, повертались у власність Франції та Росії. Наполеон повертав Пруссії частину завойованої у неї Францією території (Силезію, Бранденбург і Померанію). Перший Консул, прагнучи посварити Росію і Пруссію, нав'язав Олександрові І Белостокську область, яка відійшла до Пруссії за польськими поділами. Із Західної Пруссії було утворено Вестфальське королівство, правителем якого був призначений брат Бонапарта. З польських земель, що належали Пруссії, було створено Велике герцогство Варшавське, яке очолив саксонський король – союзник Наполеона.

Таким чином, Перший Консул створив там стратегічний плацдарм для майбутньої війни Франції з Росією. Наполеон брав участь у переговорах між Росією та Англією. Олександр погоджувався на посередництво Франції у перемовинах з Туреччиною. Російський уряд зобов'язав вивести свої війська з Дунайських князівств. В той же час обидві сторони домовились поділити Європу на сфери впливу: Західна Європа визнавалась підконтрольною Франції, а східна – Росії [11, 462].

У «Додаткових інструкціях», складених дещо пізніше основного документу, російські дипломати наголошували на небажанні укладати союз, який міг сприяти втягненню Росії у нову війну, тепер уже на боці Франції. Також був укладений «Проект додатків до інструкцій», за яким Росія мала взяти на себе роль посередника у врегулюванні розбіжностей між Францією і Англією. Для об'єктивного виконання цієї місії у неї не повинно було бути

жодних попередніх зобов'язань перед обома сторонами. Французький уряд наполягав на негайному укладенні договору [3, 757–759].

Тільзітський мир різко переорієнтував російську зовнішню політику. Росія приєдналась до континентальної блокади Англії, змушена була відмовитись від підтримки Пруссії, але отримала свободу дій щодо Туреччини і Швеції. Отже, Росія тепер могла робити кроки з метою приєднання Дунайських князівств – Молдавії і Валахії, а також Фінляндії [10].

Новий етап російсько-французьких відносин склався саме під час переговорів в Ерфурті, які тривали з 28 вересня по 14 жовтня 1808 р. Сюди були запрошені чисельні європейські можновладці, які засвідчили на цьому зібранні сюзеренітет французького імператора. Таким чином, Наполеон створював власний образ «володаря Європи» [2, 296]. Ерфуртська конвенція підтвердила і поновила союз, укладений в Тільзіті.

Як і в Тільзіті, позиції «союзників» з цілого ряду найважливіших питань суттєво розходились. Наполеон, як і раніше, прагнув змусити Росію прийняти активну участь у війні проти Англії. Особливо важливою була для нього військова підтримка Росії проти Австрії.

Статті Ерфуртської російсько-французької союзної конвенції від 12 жовтня 1808 р. в частині, яка стосувалася Англії, були спроби Франції попередити заключення сепаратного російсько-французького договору [19, 218–219].

В Ерфурті Наполеон твердо обіцяв підтримати російські прагнення отримати Дунайські князівства, погодився припинити окупацію Пруссії, проте натомість отримав обіцянку Росії приєднатися до Франції, якщо на неї нападе Австрія [6, 654]. Наполеон був проти захоплення Росією Босфора і Дарданелл [13, 466].

Тільзітський мир і перемовини в Ерфурті Наполеон розцінив як тимчасову перерву у війні з Росією. Вже у 1809 році, під час австро-французької війни проявилась криза у стосунках між Росією та Францією. Росія за попередніми договорами формально мусила брати участь у війні проти Австрії на боці Франції. Проте Олександр I ще в січні 1809 року підписав з австрійським імператором угоду, яка була письмовою гарантією нейтралітету. І хоча Росія формально оголосила Австрії війну, відкликала свого посла з Відня і висунула на австрійський кордон один корпус військ, який практично не приймав активної участі у військових діях [12, 226–227].

З 1810 р. франко-російські відносини вступили в нову стадію. І хоча в офіційній переписці імператори намагались обмінюватись люб'язностями, обидва двори напружено готувались до неминучого зіткнення [7].

Наполеон дійшов думки, що континентальна блокада, розпочата Францією проти Англії, за підтримки багатьох європейських держав, у тому числі, і Росії, є невдалим політичним кроком. Тому переваг від союзу з Російською імперією Наполеон більше не вбачав. Пруссія, Данія і Швеція, які були союзниками Франції, за своєю силою на континенті поступалися силі Росії. Остання виявилась головним супротивником Франції, і могла протистояти силам Наполеона на Півночі і Сході Європи [13, 472].

Головною метою Наполеона у 1810–1812 рр. став розгром Росії і розподіл її на частини. Обидві сторони формально залишались союзниками, але вели підготовку до рішучої сутички [9, 39]. Дипломатична політика того часу була спрямована на спостереження і виявлення військової міці суперників.

У березні 1811 р. французькою дипломатією було здійснено спробу пом'якшити загострені у грудні 1810 р. – квітні 1811 р. франко-російські відносини. Міністром закордонних справ став Гюго Маре, замість вороже налаштованого щодо Росії Шампаньї, а послом Росії замість Коленкура був призначений генерал Лористон [12, 292]. Всі ці перестановки були зроблені з метою виграти час для підготовки до війни з Росією. Для Наполеона вона стала неминучою.

До літа 1812 р. обидві держави вже завершили дипломатичну і військову підготовку до нової війни. Франція у лютому і березні уклала союз з Пруссією і Австрією, Росія в квітні – союз із Швецією, і в травні мир – з Туреччиною [12, 347].

Отже, у першій чверті XIX ст. французький вектор зовнішньої політики Росії був одним з провідних. Відносини двох держав протягом зазначеного періоду характеризувались маневруванням і пошуком вигідної співпраці. Проте тактика дипломатичних поступок не змогла приховати протистояння двох монархів і її результатом часто ставало відкрите протистояння. Лише вміла дипломатична політика дозволяла Олександрю I досягати позитивних результатів під час переговорів і заключення мирних договорів. Проте на початку другого десятиріччя XIX ст. протистояння Росії і Франції досягло найвищої точки і вилилося у Вітчизняну війну.

Джерела та література

1. Бескровный Л. Г. Борьба против наполеоновской Франции в Центральной Европе / Л. Г. Бескровный // Вопросы истории внешней политики СССР и международных отношений. Сборник Статей. – М., 1976. – С. 337–371.
2. Валлоттон А. Александр I / А. Валлоттон. – Москва, 1991 год. – 356 с.
3. Внешняя политика России XIX и начала XX века / Документы российского министерства иностранных дел. – Серия (1801–1815). – Т. 1. – М. : Политическая литература, 1961. – 759 с.
4. Внешняя политика России XIX и начала XX века / Документы российского министерства иностранных дел. – Серия (1801–1815). – Т. 2. – М. : Политическая литература, 1961. – 744 с.
5. Внешняя политика России XIX и начала XX века / Документы российского министерства иностранных дел. – Серия (1801–1815). – Т. 3. – М. : Политическая литература, 1961. – 834 с.
6. Внешняя политика России XIX и начала XX века / Документы российского министерства иностранных дел. – Серия (1801–1815). – Т. 4. – М. : Политическая литература, 1961. – 783 с.
7. Геллер М. История Российской империи. – Режим электронного доступа до монографії : http://www.krotov.info/history/11/geller/gell_19a.html.
8. Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М. : Высшая школа, 1963 г. – 324 с.
9. Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. Перевод с французского А. Дмитриевой. – Том второй. – Москва, Книгоиздательство К. Ф. Некрасова, 1913. – 328 с.
10. Сахаров А. Н. Александр I / А. Н. Сахаров. – Режим электронного доступа до монографії : http://www.krotov.info/history/11/geller/gell_19a.html.
11. Сироткин В. Г. Из истории дипломатических и торговых отношений России с Францией и Англией в первые годы XIX в. / В. Г. Сироткин // Международные отношения. Политика. Дипломатия. Сборник статей к 80-летию академика И. М. Майского. – 1964. – С. 451–464.
12. Сироткин В. Г. Наполеон и Александр I: Дипломатия и разведка Наполеона и Александра I в 1801–1812 гг. / В. Г. Сироткин. – М. : Эксмо, 2003. – 456 с.
13. Шильдер Н. К. Император Александр I. Его жизнь и царствование. В 4 т. – СПб., 1905. – Т. 3. – 569 с.

Гуцало І. І. Французький напрямок зовнішньої політики Росії у 1801–1812 рр.

У статті висвітлюється питання російсько-французьких відносин у 1801–1812 рр., співпрацю європейських держав у антинаполеонівському протистоянні та причини, які призвели до початку Вітчизняної війни 1812 р. у Росії.

Ключові слова: Росія, Франція, Наполеон, Олександр I, Ерфурт, Тільзіт, Вітчизняна війна.

Гуцало І. І. Французское направление внешней политики России в 1801–1812 гг.

В статье освещаются вопросы российско-французских отношений в 1801–1812 гг., сотрудничество европейских государств в антинаполеоновском противостоянии и причины, которые привели к началу Отечественной войны 1812 г. в России.

Ключевые слова: Россия, Франция, Наполеон, Александр I, Эрфурт, Тильзит, Отечественная война.

Gutsalo I.I. French direction of a foreign policy of Russia in 1801–1812.

The article highlights the issue of Russian-French relations in 1801–1812, the cooperation of European countries in the fight against France, and the reasons that led to the beginning of World War in 1812 year in Russia.

Key words: Russia, France, Napoleon, Alexander I, Erfurt, Tilzit, World War.

УДК 34(470+571) "18"

Ковальчук Є.Ю.

ІДЕОЛОГІЯ ТЕРОРИЗМУ В РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Тероризм та його наслідки є однією з основних і найболучіших проблем, з якими зараз дуже часто зіштовхується сучасний світ. Хвиля тероризму, що заповонила Росію в останні роки, змушує ще раз заглянути в те універсальне дзеркало, яке має назву історія. Саме вона, як відомо, має властивість повторюватися. У випадку з тероризмом вона повторюється частіше як трагедія, а не як щось позитивне. І тому дуже важливо для нас засвоїти її уроки, поки ми ще можемо, щось змінити.

Тема тероризму є актуальною для сучасного цивілізованого світу. Схвильований погрозою з боку міжнародного тероризму – чуми ХХІ ст. він у пошуках ефективних шляхів його стримування й припинення звертається до минулого, намагаючись простежити аналогії, отримати уроки. Історія Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. пронизана тероризмом: народовольчим, есерівським, більшовицьким, анархістським.

В історії Росії тероризм був представлений ідеологією й практикою організації «Народна воля». Тому на особливу увагу заслуговує процес її виникнення та діяльності.

Даною проблемою досить ґрунтовно займалися О. Будницький, В. Бурцев, О. Галактіонов, О. Рудницька, С. Сватіков, М. Троїцький [11; 5; 15; 4; 6; 12].

Із зарубіжних вчених необхідно відзначити праці Л. Базилева, М. Ваврикової і Р. Хінглі [18; 19; 17].

Вищезгадані науковці займалися глибоким дослідженням зародження й розвитку партії «Народна воля», приділяли увагу судовим процесам над учасниками партії, в їх працях докладно розглянутий процес «20-ти», «50-ти», є цікаві судження про процеси 1 березня 1881 р. Ними

опубліковані багато документів, біографій і матеріалів з історії розвитку російського тероризму, величезна увага приділяється еволюції ідеології.

Мета статті – розглянути і проаналізувати ідеологію тероризму в Росії у другій половині XIX ст. Дослідити хто саме формує її у цей період і як ці ідеї впливають на зародження і розвиток тероризму в Російській імперії. У даній статті робиться акцент саме на ідеології, яка сприяла розгортанню активної революційної діяльності.

Як не дивно, але на початку всього було слово, а точніше, кілька фраз, що були написані навесні 1862 р. у камері Тверського поліцейського відділку студентом Московського університету Петром Зайчневським [1, 24]. Будучи заарештованим за крамольні думки, викладені в перехопленому поліцією листі до товариша, він склав прокламацію «Молода Росія». У ній уперше у Росії вбивство відкрито визнавалося нормальним засобом досягнення соціальних і політичних змін.

Для П. Г. Зайчневського терор – це засіб для того, щоб прибрати з дороги «імператорську партію». Якщо захопити, вважав П. Г. Зайчневський, Зимовий палац і перебити всіх хто там живе, то може статися так, що вся справа скінчиться одним винищенням імператорської родини, тобто якоїсь сотні людей, та справу не буде вирішено [16, 333–334].

Автор «Молодої Росії», указував на зв'язок царя з «імператорською партією», що гнітить народ, зауважує, що ні він без неї, а ні вона без нього існувати не можуть. Упаде один – знищиться й інша [5, 40]. П. Зайчневський не був прихильником індивідуального терору, але в цих думках сформульована ідея, що надихала тисячі російських революціонерів на вбивства й самопожертву. Персоніфікація влади в Росії, сакральність фігури царя викликали велику спокусу – в один момент зруйнувати могутність цієї влади, розчистити дорогу для втілення ідей, які повинні привести до загального благоденства [10, 105].

Також величезний ідеологічний вплив на маси, та безпосереднє зародження тероризму мали такі люди, як С. Г. Нечаєв та М. О. Морозов. Саме їхня ідеологія і була першим поштовхом до терору. Найбільш показовою фігурою щодо цього був Сергій Геннадієвич Нечаєв (1847–1882 рр.). В його особі революційна традиція з'являється без усяких ускладнень [8, 40]. Недарма В. Ленін, що уважно вивчав нечаєвське надбання, назвав його «титаном революції» [7, 42]. Значення С. Г. Нечаєва полягає в тому, що він своєю біографією створив образ революціонера, не

зв'язаного загальнолюдськими нормами моралі. Обман, шантаж, зрадництво, вимагання й убивство – все це неодноразово зустрічалося в практиці світового революційного руху. Але С. Г. Нечаєв, мабуть, уперше про це заговорив як про дозволені засоби революційної боротьби. С. Г. Нечаєв вважав, що революціонер, вступає в державний, становий, утворений світ і живе у ньому тільки з вірою в його цілковите як найшвидше руйнування. Ніякі норми моралі, крім революції, не повинні його обмежувати. Морально для нього все, що сприяє революції, аморально й злочинно все, що перешкоджає їй [6, 43].

Після революції він припускав усе перетворити на суспільну власність при обов'язковій для всіх фізичній роботі. Протягом декількох днів після перевороту кожен індивідуум повинен записатися в яку-небудь артіль. У протилежному випадку він втрачає їжу й житло. Для нього закриті всі дороги, всі засоби повідомлення, залишиться тільки один вихід: або до праці, або до смерті. Іншими словами, мова йшла про встановлення комуністичного рабства, знищення науки, мистецтва й будь-якого виду творчості [8, 67].

Розуміючи, наскільки неприйнятна така модель суспільного устрою для абсолютної більшості людей, С. Г. Нечаєв планував їхнє поступове знищення ще до революційного перевороту. «Катехізіс революціонера» розташував усіх хто підлягав знищенню по розрядах у порядку черговості. Одних потрібно було знищити відразу, інших передбачалося спочатку використати для революції, а вже потім знищити [5, 94].

У праці «Катехізіс революціонера», уперше в російській історії була сформульована програма широкомасштабної терористичної діяльності. Згодом практики-народовольці утілили ці ідеї в життя, перетворивши свої замаху на царя і його наближених в ефектні акції, покликані залучити до них суспільні симпатії [6, 44].

Ще один відомий ідеолог тероризму Микола Олександрович Морозов (1854–1946 рр.) син поміщика Ярославської губернії і кріпосної селянки. У 1871– 1872 рр. вступив до гуртка «чайківців», брав участь у «ходінні в народ». Наприкінці 1874 р. вступив у Перший Інтернаціонал, у 1878 р. до організації «Земля і воля». М. О. Морозов був також членом Виконавчого комітету (ВК) «Народної волі» [9, 25].

У революційній журналістиці 1870-х рр. він найбільш послідовно відстоював перетворення політичних убивств на систему. В «Листку «Землі й волі»» він опублікував статтю з недвозначною назвою «Значення політичних убивств». М. О. Морозов вважав, що політичне убивство – це насамперед акт

помсти й єдиний засіб самозахисту, один із кращих агітаційних прийомів. За його словами, політичне вбивство, наносячи удар у самий центр урядової організації, змушує задуматися всю систему [6, 91].

Політичне вбивство, як вважав М. О. Морозов, це найстрашніша зброя для ворогів, зброя, проти якої не допомагають ні грізні армії, а ні легіони шпигунів. На його думку, три-чотири вдалі політичні вбивства змушували уряд вдаватись до таких екстраординарних засобів самозахисту, до яких не примусили його ні роки пропаганди, ні століття невдоволення у всій Росії, ні хвилювання молоді. От чому М. О. Морозов визнавав політичне вбивство як один з головних засобів боротьби з деспотизмом. Він також вважав, що політичне вбивство – це здійснення революції вже сьогодні, а це було досить актуально на той час [2, 8–9].

Оскільки М. О. Морозов входив до ВК «Народної волі», у серпні 1879 р. він запропонував свій варіант програми. Більшістю членів ВК він був відкинутий через надмірну роль, що надавалась в його проекті терору. Розбіжності досягли такої гостроти, що кілька місяців потому М. О. Морозов був фактично «висланий» своїми товаришами по партії за кордон. Тут він видав з деякими змінами й доповненнями, свій варіант програми під назвою «Терористична боротьба» [13, 96].

Центральним в цьому документі є розділ, у якому М. О. Морозов розглядає перспективи нової форми революційної боротьби. Дійшовши до висновку, що проти державної організації відкрита боротьба неможлива, він убачає силу тієї купки людей, що висуває зі свого середовища інтелігентна російська молодь з її енергією й невловимістю. Їхній спосіб боротьби не вимагав залучення сторонніх людей, тому таємна поліція була практично безсилою проти них [9, 55].

М. О. Морозов вважав, що у руках таких людей, таємне вбивство є найстрашнішим знаряддям боротьби. Терористична революція являє собою, на відміну від революції масової, де народ убиває своїх власних дітей, найбільш справедливу форму боротьби. Вона карає тільки тих, хто дійсно винний у злі, що відбулося, як вважали терористи. М. О. Морозов пророкував, що цей метод боротьби стане традиційним, так само як і виникнення в Росії цілого ряду самостійних терористичних гуртків [6, 90].

Ідеї М. О. Морозова виходили за рамки конкретної ситуації Росії на зламі 1870–1880-х років. Він вважав, що росіяни-терористи повинні зробити свій спосіб боротьби популярним, історичним, традиційним.

Політичні вбивства вони повинні зробити вираженням стрункої, послідовної системи [9, 43].

Завершуючи свій трактат, Морозов сформулював два найвищою мірою важливі й серйозні завдання, які, на його думку, потрібно було вирішити російським терористам. А саме – вони повинні роз'яснити теоретично ідею терористичної боротьби, яку досі кожний розумів по-своєму. Разом із пропагандою соціалізму необхідна широка популяризація цієї боротьби у тих верстках населення, у яких завдяки їхній близькості до сучасної революційної партії по вдачах, традиціях і звичках, пропаганда ще можлива й при дійсних несприятливих для неї умовах. Тільки тоді буде забезпечений для терористів приплив з населення свіжих сил, необхідних для завзятої й довгострокової боротьби. Терористична партія повинна також на практиці довести придатність тих засобів, які вона використовує для досягнення своєї мети. Системою послідовного терору, що невблаганно карає уряд за кожне насильство над волею, повинна домогтися остаточної його дезорганізації й ослаблення. Повинна зробити його нездатним і неспроможним вдаватись до будь-яких заходів з викорінення думки й діяльності, спрямованої до народного блага [2, 9].

Ідея тероризму отримала свій подальший розвиток і деталізацію. Протягом наступних тридцяти років вона була не тільки предметом дискусій, але й керівництвом до дії. Терористичні акти дійсно впливали на політику уряду залежно від обставин, вони могли призвести до її жорсткості або, навпроти, до лібералізації [3, 35].

М. О. Морозов мріяв, щоб терористичні ідеї вкоренилися серед революціонерів різних національностей. І його ідея дійсно жила і розвивалася. А брошуру М. О. Морозова майже сто років потому, як вона була опублікована, перевели англійською мовою і випустили двома різними виданнями [2, 10–11].

Якщо виділити загальні риси, властиві раціональному обґрунтуванню тероризму в працях його ідеологів, то вони зводяться до таких основних положень: тероризм повинен був сприяти дезорганізації уряду; у той же час він був своєрідною формою «діалогу» з ним – погрози нових замахів повинні були змусити владу змінити політику; тероризм розглядався як засіб збурення народу для того щоб, можливо, підштовхнути його до повстання або хоча б привернути увагу до діяльності революціонерів; нарешті, підірвати "чарівність" урядової сили.

Ідеї тероризму, які сформувались у Росії в 60–70-х рр. ХІ ст. продовжила і розвинула у своїй діяльності організація «Народна воля». Її програма увібрала в себе усі ідеї, які висвітлювали попередні ідеологи [11, 52]. Одним із засобів боротьби цієї організації був обраний терор проти «стовпів уряду». Програма «Народної волі» чітко формулювала двояку функцію «червоного» терору: з одного боку, дезорганізувати уряд, а з іншого боку – збудити народні маси, щоб потім підняти збуджений народ проти дезорганізованого уряду. Отже, терор розглядався авторами програми як прелюдія й каталізатор народної революції [14, 25].

«Народна воля» ставила на меті знищення самодержавства і здійснення низки демократичних перетворень (свободи слова, друку, зборів, загальне виборче право, виборність усіх посад, передача землі народові). Через невдалі наслідки «великих реформ» Олександра ІІ, вони звертаються у своїй діяльності не до реформ, а до революції, використовуючи для досягнення своєї мети терор [12, 102].

Таким чином, слово з якого в Росії все починалось відіграло величезну роль, воно можна сказати перевернуло все з ніг на голову. П. Г. Зайчневський, М. О. Морозов, С. Г. Нечаєв, програми яких спричинили величезний резонанс у суспільстві, і які головним своїм завданням ставили терор відіграли в історії Росії величезну роль. Треба зауважити, що саме вони були першими інструкціями до дій терористів першопрохідців. Найголовніший засіб боротьби яких, терор дещо пізніше перейняла у них і модернізувала терористична організація «Народна воля».

Джерела та література

1. Балагуров Л. А. Автор «Молодой России» / Л. А. Балагуров // Вопросы истории. – 1972. – № 7. – С. 22–30.
2. Будницкий О. В. Терроризм глазами историка. Идеология терроризма / О. В. Будницкий // Вопросы философии. – 2004. – № 5. – С. 6–16.
3. Васильев А. Исторические корни терроризма / А. Васильев // Азия и Африка сегодня – 2008. – № 4. – С. 34–39.
4. Галактионов А. А. Идеология русского народничества / А. А. Галактионов. – Л. : Лениздат, 1966. – 370 с.
5. «За Сто Лет» (1800–1896). Сборник по истории политических и общественных движений в России : в 2 ч. / [Сост. Вл. Бурцев]. – Лондон. – Ч. 1. – 1897. – 267 с.
6. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. / [Сост. О. В. Будницкий]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 576 с.
7. Ленин В. И. Полное собрание сочинений в 55 т. / В. И Ленин. – М. : Изд. «Политической литературы». – Т. 5. – 1967. – 375 с.
8. Лурье Ф. М. Нечаев: Созидатель разрушения / Ф. М. Лурье. – М. : Молодая гвардия, 2001. – 434 с.
9. Морозов Н. А. Повести моей жизни. Мемуары. / Н. А. Морозов (Предисл. ред. и примеч. С. Л. Штрайха.) В 2 т. – Т. 2. – М. : Наука, 1965. – 702 с.

10. Революционное народничество 70-х г. XIX в. : Сборник документов в 2 т. / [Ред. коллегия С. Н. Валк, С. С. Волк]. – М.-Л. – Т 2. – 1965. – 471 с.
11. Революционный радикализм в России: век девятнадцатый : Документальная публикация / [под ред. О. Рудницкой]. – М., 1997. – 390 с.
12. Сватиков С. Г. Общественное движение в России» (1700–1895). / С. Г. Сватиков. – Ростов-на-Дону: Изд. Н. Парамонова «Донская Речь», 1905. – 200 с.
13. Твардовская В. А. Морозов Н. А. в русском освободительном движении / В. А. Твардовская. – М. : Наука, 1983. – 190 с.
14. Троицкий Н. А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866–1882 гг. / Н. А. Троицкий. – М. : Мысль, 1978. – 323 с.
15. Троицкий Н. А. Царские суды против революционной России (Политические процессы 1871–1880 гг.). / Н. А. Троицкий. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1976. – 407 с.
16. Утопический социализм в России : Хрестоматия / [Сост. А. И. Володин, Б. М. Шахматов]. – М. : Политиздат, 1985 – 592 с.
17. Bazylew L. Dzialalnosc narodnictwa rosyjskiego w latach 1878–1881. / L. Bazylew – Wroclaw, – 1960. – 268 s.
18. Hingley R. Nihilists : Russian Radicals and Revolutionaries in the Reign of Alexandre II (1855–1881). / R. Hingley – N.-Y., 1969. – 290 p.
19. Wawrykowa M. Rewolucyjne narodnictwo w latach siedemdziesiatych XIX w. / M. Wawrykowa. – Warszawa, 1963. – 543 s.

Ковальчук Є.Ю. Ідеологія тероризму в Росії в другій половині XIX ст.

У статті розглядається ідеологія народницького руху в Росії. Розповідається про вплив поглядів П. Г. Зайчневського, С. Г. Нечаєва і М. О. Морозова на зародження і еволюцію тероризму в Росії в другій половині XIX ст. Робиться аналіз їх праць, що вплинули на появу і розвиток тероризму у діяльності партії «Народна воля».

Ключові слова: тероризм, ідеологія, народники.

Ковальчук Е.Ю. Идеология терроризма в России во второй половине XIX в.

В статье рассматривается идеология народнического движения в России. Рассказывается о влиянии взглядов П. Г. Зайчневского, С. Г. Нечаева и Н. А. Морозова на зарождение и эволюцию терроризма в России во второй половине XIX в. Делается анализ их трудов, повлиявших на появление и развитие терроризма в деятельности партии «Народная воля».

Ключевые слова: терроризм, идеология, народники.

Kovalchuk Ye.Yu. Ideology of terrorism in Russia in the second half of XIX century.

In this article ideology of populist motion is examined in Russia. Told about influencing of looks of P.G. Zaychnevskyy, S.G.Nechayev and M.O. Morozov on an origin and evolution of terrorism in Russia in the second to the half of the XIX century. The analysis of their labours which influenced on appearance and is done development of terrorism in activity of party «Folk will».

Key words: terrorism, ideology, populists.

УДК 94 (438): 341. 231: 316. 343"18"(470+571)

Малєєва К.П.

ПРОБЛЕМА САМОВИЗНАЧЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ НАЦІЇ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ДЕКАБРИСТІВ

Сьогодні Польща є незалежною, розвинутою державою, але її історія досить багатогранна і має ряд спірних питань, одним з яких і є доля країни у програмних документах декабристів. З переходом Королівства Польського під владу Росії польський народ опинився перед необхідністю вести боротьбу проти ще одного ворога – російського царизму, проте в той же час він придбав могутнього та надійного союзника – російський народ. Спільна боротьба російського та польського народів проти самодержавства являє собою важливе явище в історії Польщі ХІХ–ХХ ст., яке хоч і не повністю досягло своєї мети, проте змусило сколихнутись весь світ. В історії російського революційного руху декабристи першими висунули гасло відновлення незалежності Польщі і першими підняли питання про єдиний фронт боротьби росіян та поляків проти самодержавства.

Проблемою російсько-польського революційного союзу займалась достатня кількість дослідників, але питання Польщі у «Руській Правді» П. Пестеля та Конституції М. Муравйова досліджувалось досить оглядово і цікавило істориків лише в контексті огляду зовнішніх зв'язків декабристів.

Серед радянських дослідників, які займались проблемою взаємозв'язків російських та польських революціонерів варто виокремити монографію П. Ольшанського «Декабристи та польський національно-визвольний рух» [6], в якій автор ґрунтовно висвітлює цю проблему на основі архівних та документальних джерел. Необхідно згадати відому дослідницею, яка видала ряд ґрунтовних праць з історії декабристського руху академіка М. В. Нечкіну. Основною її працею є двохтомне видання «Рух декабристів» [6], у якому описуються російсько-польські революційні зв'язки.

Також проблемою взаємозв'язків польських та російських революціонерів займався дослідник Б. Попов, який є автором монографічного дослідження про такого натхненника російсько-польського революційного руху як Й. Лелевель [9] та розкриває значення декабристів для розвитку взаємовідносин двох народів [10].

Важливою для вивчення даної теми є також збірка статей «Нариси з історії руху декабристів» [8], де опублікували свої праці Л. А. Медведська та Б. Сироєчковський, які займались питанням російсько-польських взаємозв'язків. Але якщо Л. Медведська займалась історією російсько-польського союзу, то Б. Сироєчковський висвітлює це питання лише в ракурсі політичних планів декабристів у зовнішніх питаннях.

До джерельної бази даного питання варто віднести фундаментальне видання «Повстання декабристів. Матеріали» [1; 2], саме в яких і вміщені тексти програмних документів декабристів та збірку «Вибрані твори прогресивних польських мислителів» [4], де відображені певні думки поляків з приводу їх спільної діяльності з декабристами.

Мета статті – аналіз ставлення російських декабристів до долі Польщі після проведення революції і вираження цього у програмних документах.

До початку XIX ст. в російсько-польських відносинах накопичилось багато ворожості та стереотипів. Польща жила тоді під впливом поділів, які призвели до втрати польським народом незалежності [10, 78]. До повстання 1825 р. про погляди російських революціонерів було відомо значному колу поляків, перш за все філоматам, на чолі з А. Міцкевичем – близьким другом декабристів у 1824–1825 рр. У 1826–1828 рр. Варшава та все Королівство Польське знаходилося під впливом слідства та суду над членами Патріотичного товариства, які встановили контакт з російськими революціонерами. Свідчення про повстання декабристів були надруковані у варшавських газетах. Проте серед населення поширювались чутки про те, чого не можна було прочитати в газетах. У колах прогресивної варшавської інтелігенції, чиновників та студентів велись дискусії про декабристів, їх мету та ставлення до Польщі [10, 79].

Бажання російських революціонерів бачити Польщу самостійною державою знайшло відображення в конституційних проектах Північного та Південного декабристських товариств, які виникли після розпуску «Союзу благоденства». За проектом Російської конституції, складеному керівником Північного товариства М. Муравйовим у 1821 р., Польща не повинна була входити до числа федеративної Російської держави, а мала стати незалежною державою. Це було зафіксовано ще до встановлення контактів з Патріотичним товариством [5, 432].

На відміну від проекту конституції Північного товариства питання Польщі в «Руській правді» П. Пестеля було розроблено більш глибоко і

конкретно. П. Пестель та інші члени Південного товариства довго знаходились у місцевості, розташованій близько до кордонів Польщі. Безпосереднє спілкування їх з польськими дворянами, які проживали в Київській, Волинській та інших губерніях півдня та південного-заходу Росії, дозволяло знати про існування в Польщі таємних революційних організацій. Враховуючи зростання революційного руху в Польщі та співпадання його мети в частині знищення царизму та ліквідації феодально-кріпосницьких порядків з російським рухом, представники Південного товариства не могли не зрозуміти необхідності та реальної можливості російсько-польського революційного союзу. Саме тому польський визвольний рух розглядався ними як союзник у боротьбі з царизмом. Практичне ж існування цього союзу вимагало чіткого викладення поглядів російських революціонерів на польське питання, вироблення умов, котрі б були міцною основою революційного союзу [7, 69–70].

Створення конституційного проекту П. Пестель розпочав у 1821 р. Та вже на першому з'їзді товариства, котрий відбувся у січні 1822 р. було обговорено, що перш ніж приступити до будь яких дій, потрібно підготувати конституцію. Продовжуючи роботу над проектом П. Пестель вніс виправлення з урахуванням зроблених товаришами зауважень. У 1823 р. «Руська правда» ще раз була обговорена на другому з'їзді товариства, і як стверджував С. Муравйов-Апостол, одногосно прийнята усіма членами товариства [1, 275].

Не можливо точно з'ясувати положення проекту відносно Польщі, так як перша глава, у якій вони висловлювались, була заново переписана П. Пестелем у 1824 р. [6, 405]. Проте безперечно, що основні положення «Руської правди» про Польщу були обговорені та затверджені з'їздом 1823 р. Про це свідчать керівники товариства. Так, за свідченнями С. Муравйова підтверджується, що на з'їзді 1823 р. йому та Бестужеву-Рюміну було доручено скористатись зазначеним у «Руській правді» поверненням полякам незалежності з частиною бувших їх провінцій для поширення зв'язку з таємними політичними товариствами [1, 282].

Розглядаючи питання про російсько-польські відносини, П. Пестель прагнув забезпечити незалежність Польщі, зберігаючи при цьому могутність Росії та зручні для її безпеки кордони, забезпечити створення у Польщі такої держави та суспільного устрою, який буде і в післяреволюційній Росії. Тільки за цієї умови революційний союз міг бути реальним. Разом з тим П. Пестель виходив з того, що цей союз повинен

бути збережений і після революції як засіб, який здатний попередити небезпеку реставрації монархії [7, 70].

Як зазначає Л. Медведська, у П. Пестеля була намічена ціла програма російсько-польських взаємозв'язків як напередодні революційного виступу і під час революції, так і після її перемоги. Коли ж буде вирішено розпочати повстання, то польські та російські товариства повинні були діяти по єдиному загальному плану. Полякам відводилась дуже важлива роль: вони мали будь-яким шляхом відсторонити цесаревича Костянтина. Польські військові частини повинні були прийняти активну участь у революційній боротьбі [8, 301].

Отже, документи яскраво свідчать про те, що члени Південного товариства перед тим як встановити зв'язок з польським визвольним рухом розробили плани на встановлення тісного революційного союзу з польським таємним товариством. Ці пропозиції були затверджені з'їздом товариства та отримали законну силу. Саме на основі цих положень велись переговори з представниками польського Патріотичного товариства у січні 1824 р. [7, 71].

В своїх «Записках» С. Волконський пише, що не було чіткої межі неприязні між росіянами і поляками, не було у поляків бажання відокремитися від Росії з усіма вимогами (на 1862 р.), що південно-східна частина Росії до Чорного моря, Малоросія, Білорусія, Литва, Київ, Смоленськ, Остзейські губернії – все це корінна Польща і повинні відійти від Росії [4, 53].

Щодо польського питання, то П. Пестель визнавав за Польщею право відокремлення від Росії, але при таких умовах: у Польщі повинна відбутись революція, яка знищувала феодальне гноблення селян та станів, проголошена республіка на тих же умовах, що і в Росії, за принципом «Руської Правди» [3, 86–87]. Яскрава і інша думка П. Пестеля: свою незалежність Польща може отримати тільки за допомогою революційної Росії. Це положення закликала революційні сили Польщі до боротьби та об'єднання власних зусиль [7, 73].

Як відмічає Б. Сирочковський, за «Руською Правдою» відносини Польщі і Росії визначаються комбінованим застосуванням «правила народності» та «правила благоугодства». Кордони між Росією та Польщею визначаються російським Тимчасовим урядом за правилом пріоритету Росії. Між Росією та Польщею заключається тісний зв'язок на мирний та військовий час, при цьому Польща зобов'язана все своє військо приєднати

на випадок війни до російської армії, доводячи тим свою вдячність, дружбу та вірність Росії. За це Росія бере Польщу під своє заступництво, захист недоторканості її територій [8, 251].

Перелік умов виділення Польщі у самостійну державу написаний на вкладному листі, вклеєному П. Пестелем у текст переробленої першої глави. На полях вклеєного аркуша, він олівцем на французькій мові записав більш детальний та конкретний перелік пунктів цих умов. Крім того, у ньому є ряд пунктів, які не згадувались в тексті «Руської Правди». Пункти означені коротко, одним-двома словами кожний. Складається враження, що цей запис – начерк плану для переговорів з польськими делегатами зроблений П. Пестелем тоді, коли він готувався до зустрічі з представниками польського товариства у Бердичеві в червні 1825 р. [8, 252]. Як видно з цих приміток, П. Пестеля цікавили конкретні подробиці взаємовідносин Польщі та Росії. Польський тимчасовий революційний уряд повинен був свої дії підпорядкувати під накази Росії. Великий князь Костянтин, як і всі претенденти на російський престол, мав бути вбитий. Крім того, П. Пестеля цікавило питання про відносини Польського Патріотичного товариства з європейськими революційними організаціями [5, 302].

П. Пестель розумів всі труднощі, котрі обов'язково повинні були виникнути при розгляді питання про російсько-польський кордон. Про це він говорив М. Муравйову при зустрічі у 1824 р. П. Пестель свідчив, що він пояснював йому всі причини, які змусили членів товариства вступити з поляками у відносини та пропонувати їм поступитися тими губерніями та повітами, котрі на мапі знаходяться за кордоном Російської імперії [1, 165]. Пояснював і те, що це єдиний вихід, коли Патріотичне товариство, керівниками котрого були поміщики, погоджувались на союз із Росією. Важливе значення у перегляді П. Пестелем своєї позиції по територіальному питанню мали його петербурзькі наради з керівниками Північного товариства. Приїхавши весною 1824 р. до Петербургу з метою домовитись про спільний виступ, П. Пестель повинен був інформувати їх про переговори з польським Патріотичним товариством та викласти зміст статей «Руської Правди», що стосувались питання Польщі. Із слідчих матеріалів видно, що позиція П. Пестеля не зустріла повного співчуття у керівників Північного товариства. Заперечення викликала пропозиція про віддачу Польщі українських, білоруських та литовських губерній, хоча й обґрунтовувалось воно по-різному. Затятим супротивником відторгнення від Росії на користь Польщі непольських земель був К. Ф. Рилєєв та М. Муравйов. Керівник

Північного товариства вважав, що таке вирішення питання нанесло б збиток престижу Росії та образило б національну гідність росіян [7, 77–78].

П. Пестель вважав, що Польщі варто передати, тільки ті території, де переважає польський елемент. Але, пропонуючи поступитися Польщі частиною Віленської, Мінської та Волинської губерніями на тій підставі, що тут переважають польські поміщики, П. Пестель не врахував того факту, що корінне населення тут складають росіяни, українці та білоруси. У такому підході до цього питання проявлялась дворянська обмеженість декабристів [5, 304].

Необхідно зазначити, що на початку 1825 р. переговори з поляками почав вести сам П. Пестель. За його власними свідченнями, текст договору Бестужева був відкинтий. Він поводив себе так, ніби зовсім в союзниках не має потреби, а ті навпаки мали підкорятись усім наказам [1, 130]. У своїх практичних діях він почав виходити з рішень петербурзьких нарад. Ця лінія стала чіткою після переговорів з поляками у січні 1825 р. Сам П. Пестель, за свідченням С. Волконського, на переговорах 1825 р. з польськими представниками обіцяв полякам не повне задоволення їхніх територіальних претензій, а лише те повернути, що справедливо та можливо буде [2, 130]. З викладеного зрозуміло, що П. Пестель довго та наполегливо розмірковував над питанням про справедливий поділ російсько-польського кордону і все більше схилявся до висновку, що віддача Польщі західних губерній Росії – занадто висока ціна за союз з революційною Польщею. І він шукає інші варіанти вирішення територіального питання, без поступок з боку Росії. Це видно в тих обмовках, котрі зробили представники Південного товариства [7, 77].

П. Пестель не встиг повністю допрацювати свій конституційний проект ні у 1824 р., ні у наступному. Робота над ним призупинилась, але можна стверджувати, що з великим терпінням та наполегливістю добивались члени Південного товариства прийняття цих умов представникам Патріотичного товариства [7, 79–80].

Отже, у Польщі після революції мали бути проведені ті ж перетворення, що і у Росії. У Польщі повинна була вводитись демократична республіка з волосним устроєм; громадяни Польщі отримують ті ж права, що і громадяни Росії. У Польщі проводиться, за зразком Росії, часткова націоналізація землі; земля поділяється на дві частини – суспільну та приватну; держава забезпечує прожитковий мінімум кожному громадянину. П. Пестель ставив питання про державний

та соціальний переустрій у післяреволюційній Польщі, вбачаючи у ньому гарантію завоювань Росії, так як у іншому випадку вороги нового порядку могли б зробити з Польщі плацдарм для наступу на Росію [8, 302].

У творі «Повстання польської нації 1830–1831 рр.» М. Мохнацький пише, що Польща була вся пронизана духом повстання та повна пліток. Прагнення російських змовників, особливо на півдні, частково співпадали з намірами поляків. Обидві сторони бажали спільної діяльності, для цього необхідно було встановити відносини з польським Патріотичним товариством [4, 55], що у подальшому і було зроблено.

Отже, включення декабристами у програмні документи обов'язків Росії по захисту недоторканості кордонів нової, вільної Польщі мало велике значення. Польщі без союзу з Росією було б важко зберегти свою незалежність, вона знову легко могла стати здобиччю західних реакційних держав. Керівники Південного товариства сподівались, що положення «Руської правди» відповідають корінним інтересам польського народу та будуть ним прийняті. Але революційний виступ, як декабристів так і поляків через низку об'єктивних причин виявився невдалим і тому всі надії та сподівання обох сторін не здійснившись перетворились на історію.

Джерела та література

1. Восстание декабристов. Материалы. В XX т. / Под общ. ред. М. Н. Покровского. – Т. IV. – М. – Л. : Госиздат, 1927. – 424 с.
2. Восстание декабристов. Материалы. В XX т. / Под ред. М. В. Нечкиной. – Т. X. – М. : Госполитиздат, 1953. – 333 с.
3. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова. / Пер. з пол. М. Кірсенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
4. Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей. В 3 т. – Т. 2. – М. : Госполитиздат, 1956. – 884 с.
5. История Польши. В 3 т. / Под ред. В. Д. Королюка. – Т. 1. – М. : Издательство АН СССР, 1954. – 584 с.
6. Нечкина М. В. Движение декабристов. В 2 т. / М. В. Нечкина. – Т. 1. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1955. – 484 с.
7. Ольшанский П. Декабристы и польское национально-освободительное движение. / П. Ольшанский. – М. : Изд-во соц-экон. литературы, 1959. – 226 с.
8. Очерки из истории движения декабристов: сборник статей / Под ред. Н. М. Дружинина – М. : Политиздат, 1954. – 580 с.
9. Попков Б. С. Польский ученый и революционер Иоахим Лелевель. Русская проблематика и контакты / Б. С. Попков. – М. : Наука, 1974. – 211 с.
10. Попков Б. С. Традиции декабристов в польской общественной мысли 30–40-х годов XIX века / Б. С. Попков // Вопросы истории славян. – Вып. 6. – Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1980. – С. 78–86.

Малєєва К.П. Проблема самовизначення польської нації у програмних документах декабристів.

У статті розглядаються основні питання, які ставили перед собою декабристи стосовно Польщі, її майбутнього статусу та державного устрою.

Ключові слова: польська нація, декабристи, програмні документи.

Малєєва Е.П. Проблема самоопределения польской нации в программных документах декабристов.

В статье рассматриваются основные вопросы, которые ставили перед собой декабристы относительно Польши, ее будущего статуса та государственного устройства.

Ключевые слова: польская нация, декабристы, программные документы.

Maleeva K.P. A problem of polish nation's self-determination is in the position papers of Decembrists.

Basic questions, which Decembrists put before them self in relation to Poland, its future status and political system, are examined in the article.

Key words: polish nation, Decembrists, position papers.

УДК 94 «1981/1988» (438)

Молошна Л.М.

КРИЗА СОЦІАЛІЗМУ 1980-х РОКІВ У ПОЛЬЩІ ТА МЕТОДИ ЇЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ КОМУНІСТИЧНОЮ ВЛАДОЮ

На початку 80-х років ХХ століття у Польщі дедалі виразніше виявлялися наслідки прорахунків та помилок, допущених керівництвом країни. Очевидна недосконалість політичної системи та повсюдне незадоволення погіршенням економічного стану призвело до загострення соціально-політичної кризи у польському суспільстві, до масових акцій протесту та пошуків владою шляхів виходу з даної ситуації. З метою розв'язання кризи польська влада вдалася як до радикальних методів – запровадження військового стану, так і до комплексу заходів щодо реформування польської економіки та демократизації суспільних відносин.

В російській та українській історіографії комплекс проблем суспільно-політичного розвитку Польщі у 1981–1988 рр. досліджений лише фрагментарно. Найбільший внесок у розробку цих проблем був зроблений російськими вченими М. І. Бухаріним та С. Кувалдіним [1; 6]. В їх працях проаналізовано еволюцію суспільних поглядів і прорахунки керівництва країни в політичній та економічній сферах. Отже, подальше вивчення і переосмислення цієї проблеми зберігає свою актуальність.

Щодо джерельної бази даної статті, то її складають, насамперед, свідчення безпосередніх учасників досліджуваних подій, як з боку польської влади, так і з боку опозиції. Так, у статті широко використовуються промови та інтерв'ю В. Ярузельського [2; 4; 8–11], доповідь Голови Ради Міністрів Польщі З. Меснера [3], які містять значний аналітичний та статистичний матеріал, що характеризує різні сторони системної кризи соціалізму в Польщі, передають бачення і оцінки подій, що відбувалися в країні у зазначений період, партійно-державним керівництвом. Інтерв'ю одного з лідерів підпільної «Солідарності» В. Кулерського журналісту Я. Келпінському дає можливість дізнатися позицію керівників опозиційної профспілки та плани їх подальшої діяльності після виходу з підпілля [5].

Мета статті – аналіз спроб «удосконалення» соціалізму комуністичною владою Польщі у 1981–1988 рр., виявлення здобутків та невдач влади на шляху підвищення ефективності командно-адміністративної системи.

Восени 1981 р. ситуація у Польщі загострилася. Заходи партійно-державного керівництва не могли нормалізувати становище. Влада відступала, партія не була готова діяти у новій ситуації. Спроба діалогу із масовим профспілковим рухом «Солідарність» провалилася, гасло «соціалістичного оновлення», висунуте Польською об'єднаною робітничою партією (ПОРП), не могло бути реалізованим на практиці. На порядку денному постало питання про долю самого державного устрою. Різкий спад промислового виробництва, хаос у постачанні, параліч систем управління стали причиною величезної тривоги населення, яке стималося від напруження й очікування катастрофи. Різке погіршення політичної й економічної ситуації у Польщі спричинило чергову заміну вищого керівництва ПОРП. На жовтневому (1981 р.) пленумі партії її лідером було обрано генерала В. Ярузельського.

Враховуючи ситуацію, що склалася в країні, та «з метою запобігання розв'язуванню громадянської війни» польське керівництво на чолі з В. Ярузельським 13 грудня 1981 р. рівно опівночі запровадило на всій території країни воєнний стан. Виступаючи по радіо о 6 годині ранку 13 грудня, голова новоствореного органу Військової ради національного порятунку, перший секретар ЦК ПОРП, голова Ради міністрів Польської Народної Республіки генерал В. Ярузельський констатував: «Наша Батьківщина опинилась над безоднею. Звернення за допомогою до армії має

тільки тимчасовий і надзвичайний характер... з цієї кризи ми зобов'язані вийти власними силами і власними руками усунути небезпеку» [7, 43].

З 1 січня 1982 р. з метою «поліпшення», «удосконалення» соціалізму в Польщі були зроблені спроби реформування економіки (перший етап). Їх основною метою було створення нового господарського механізму, який дозволив би надати підприємствам велику самостійність, вивільнивши їх ініціативу і укріпивши відчуття відповідальності за результати своєї діяльності. За центральним плануванням передбачалося залишити тільки стратегічну функцію. Реалізація цієї мети могла б забезпечити раціональну діяльність виробничих одиниць всіх рівнів. На рівні підприємств реформа полягала в реалізації трьох принципів: 1) самостійність у прийнятті рішень; 2) самофінансування діяльності; 3) самоврядування як форма участі трудового колективу у керівництві виробництвом [4, 32].

Уже в другій половині 1982 р. вдалося зупинити економічний спад, що було обумовлено дією ряду чинників, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Серед них разом з відновленням нормального ритму роботи підприємств можна назвати поступове налагодження розірваних коопераційних зв'язків, впорядкування матеріально-технічного постачання, розпочату економічну реформу, а також вагому допомогу з боку країн соціалістичної співдружності, насамперед Радянського Союзу. Разом з тим у 1982 р. національний дохід був менший на 5,5%, ніж у 1981 р., промислове виробництво – на 1,7%, а сільське господарство – на 2,8% [1, 25]. У 1982 р. більшість продовольчих і частина промислових товарів продавалися лише за картками. Гостро відчувався брак ліків, засобів гігієни, робочого одягу.

У грудні 1982 р. сеймом був прийнятий трирічний план розвитку народного господарства на 1983–1985 рр., в якому були конкретизовані завдання, що містилися в урядовій програмі подолання кризи і стабілізації економіки. В ході його виконання спостерігалось деяке поліпшення ефективності господарювання: збільшилася продуктивність праці в промисловості майже на 19%, в будівництві – на 17%, матеріало- і енергоємність у промисловому виробництві знизилася більш ніж на 6% [11, 25]. У той же час істотного перелому в ефективності господарювання не сталося: успішні результати трирічного плану були досягнуті, перш за все за рахунок використання простих резервів екстенсивного характеру.

Разом з тим у 1983–1985 рр. економічна реформа справила динамізуючий вплив на розвиток народного господарства. Перш за все,

практичне застосування всіх положень нової системи в умовах глибокого порушення економічної рівноваги виявилось неможливим. Тому для кожного господарського року вводилися тимчасові нормативи, що обмежували дію реформи в ряді областей. Зокрема, держава була вимушена адміністративно встановлювати рівень цін приблизно на половину товарів, а там, де вони не покривали витрат, надавати дотації з держбюджету. Не вдалося ввести в достатньо широких масштабах оптову торгівлю засобами виробництва.

До 1986 р. відбулася стабілізація перехідного, гібридного господарського механізму, в якому співіснували механізми старої і нової системи, які часто суперечили один одному. У 1985–1986 рр. у формі «ручного управління» –інструкцій, дотацій, пільг, урядових замовлень – почала відновлюватися в своїй основі колишня директивно-адміністративна система управління. Збереглися механізми, типові для централізованої неринкової економіки [1, 34]. В результаті першого етапу економічної реформи сформувалися неповноцінні, логічно не пов'язані між собою економічні відносини. Ця неповноцінність виявлялася в нездатності домогтися ефективності господарювання, якісних зрушень.

1 січня 1983 р. воєнний стан було частково скасовано, але багато надзвичайних приписів залишилося. Влада весь час вдавалась то до репресій, то до певних жестів єднання з суспільством. Водночас розгорнулися реформи у сфері політики, спрямовані на лібералізацію комуністичного режиму в рамках «розвитку соціалістичної демократії». Активізувалися так звані союзницькі партії (Об'єднана селянська партія і Демократична партія) в управлінні державою. Ці зміни отримали назву «коаліційного способу реалізації влади».

Прихильники правлячого режиму – ПОРП, союзницькі партії, об'єднання християн і світських католиків, – підписавши у липні спільну декларацію, об'єдналися на широкій платформі Патріотичного руху національного відродження (ПРНВ). «Цей рух – не тимчасовий, не перехідний крок. Ми хочемо, щоб він став складовою частиною нашого політичного життя», – заявив В. Ярузельський на I Конгресі ПРНВ 7 травня 1983 р. [8, 132]. Очільником руху був католицький письменник і учасник Варшавського повстання Я. Добрачинський, що само по собі було показником бажання влади домогтися довіри і розуміння опозиційно налаштованої частини суспільства. Ці зміни можна розглядати як процес

пристосування інститутів і механізмів політичної системи до нових суспільних вимог і умов.

Саме в Польщі після скасування військового стану 22 липня 1983 р. вперше в Східній Європі стали з'являтися елементи гласності. Уряд, ПОРП та інші політичні і громадські організації прагнули діяти «при піднятій завісі»: оповіщали населення через засоби масової інформації про свої програми і плани роботи, про хід їх реалізації. Почали розвиватися різні інститути так званої прямої демократії (консультування з громадськістю при ухваленні найважливіших рішень і законопроектів, референдум, систематичне зондування громадської думки). Отже, виникли Консультативна рада при голові Державної ради, Консультативна економічна рада при Раді міністрів, Рада з питань законодавства [2, 337].

Стенограми пленумів ЦК ПОРП і засідань сейму стали друкуватися в доступних широкому читачу виданнях. З 1982 р. видавалася щоденна урядова газета «Річ Посполита», яка висвітлювала діяльність Ради Міністрів і місцевої адміністрації. Представник уряду з питань друку щотижня організовував для іноземних і польських журналістів прес-конференції, в ході яких висвітлювалися різні питання внутрішньої і зовнішньої політики. Роль сейму, уряду, профспілок зросла. Для зміцнення законності та гарантування прав і свобод громадян в Польщі були створені невідомі до цього в Східній Європі інститути: Головний адміністративний суд, Державний і Конституційний трибунали, Громадський захисник цивільних прав [4, 34].

Втім, замороживши назрілі політичні і економічні перетворення, режим продовжував втрачати легітимність. Всупереч первинному задуму, реформи мали половинчастий, непослідовний характер. В. Ярузельський так оцінив перший етап реформ і свої зусилля в ці роки: «Вважаю, що ми зробили чимало. Почали економічну реформу, реалізували ряд інших кроків... Але тоді просто не було ні досвіду, ні умов, які дозріли згодом» [2, 340].

Ще важче виявилось реорганізувати економіку і досягти помітних результатів в господарському розвитку країни. Політика збереження рівня споживання, що проводилася в скрутних умовах останніх років, вимагала значного обмеження інвестицій. У порівнянні з результатами дуже великі витрати трудових ресурсів, сировини і матеріалів. Низька ефективність інвестиційних процесів, недостатня конкурентоспроможність продукції, що пропонувалася на експорт. Економічна реформа виявила різні, протилежні інтереси в суспільстві. Вони призвели до того, що до кінця

1985 р. реформа була призупинена і серед адміністрації почали відкрито висловлюватися погляди, що реформа суперечить принципам соціалізму, тому необхідний її перегляд.

«Новий етап соціалістичного оновлення», «другий етап економічної реформи», головну мету якого визначали як створення сучасного народного господарства, розпочав X з'їзд ПОРП (червень-липень 1986 р.). На ньому В. Ярузельський озвучив головні економічні завдання на п'ятирічку 1986–1990 рр.: припинити процес старіння основних виробничих фондів, прискорити технічний і організаційний прогрес, підвищити ефективність господарування, досягти ринкової рівноваги та істотно обмежити інфляцію, упорядкувати систему заробітної плати, збільшити експортні можливості і поліпшити торговий баланс, що мало сприяти кращому забезпеченню населення продуктами харчування, поліпшенню становища з житлом, наданню більш сучасного характеру системі освіти і розширенню її матеріальної бази, прогресу в розвитку охорони здоров'я і в охороні навколишнього середовища, справедливому розподілу, зміцненню принципу «кожному – по праці» [3, 85].

Передбачалося посилення багатосекторного характеру польської економіки: розвиток всіх типів і форм власності – державної, кооперативної, комунальної, приватної, а також різних форм змішаної власності. Для подальшого усупільнення державної власності планувався розвиток різних форм оренди засобів виробництва, а також випуск акцій і облігацій. В результаті мала зміцнитися самостійність, самоврядування і самофінансування підприємств, а таким чином, і відповідальність за економічні результати [10, 380–381].

Практично увесь 1987 р. пройшов під знаком підготовки другого етапу економічної реформи. У квітні були опубліковані «Тези щодо другого етапу економічної реформи». Заходи з лібералізації і децентралізації економіки проводилися в рамках «другого етапу» реформи в 1987 – першій половині 1988 рр. урядом професійного економіста З. Месснера, який у 1985 р. змінив В. Ярузельського на посаді Голови Ради міністрів.

Наприкінці 1987 р. була проведена перебудова центральних органів адміністрації, перш за все управління народним господарством. Замість 16 старих міністерств було створено 8, кількість зайнятих в них зменшилась з 6 тис. до 3100 чоловік. Чотири раніше укрупнені галузеві міністерства (гірничовидобувної промисловості і енергетики, металургії і машинобудування, хімічної і легкої промисловості, матеріального і

паливного господарства) були об'єднані в єдине міністерство промисловості [1, 46–47]. Тим самим був зроблений важливий крок у напрямі ліквідації галузевого управління як основи бюрократичного централізму.

Однак ті зміни, на які наважилися партійні реформатори, вже не відповідали збільшеним запитам і прагненням більшості польського суспільства, знаходили в ньому слабкий відгук. Лише кабінет М. Раковського, який став прем'єр-міністром у вересні 1988 р., зважився на радикальні кроки: відхід від догми про примат державної власності і центрального планування, створення умов для іноземного капіталу і приватного підприємництва, дозвіл вільної економічної діяльності. Планувалася реалізація ідеї «соціалістичної ринкової економіки» з обмеженою (до 20%) участю приватного сектору [4, 33]. Однак даний кабінет пропрацював менше року, і очевидно, що за такий короткий термін йому не вдалося реалізувати свої задуми.

Х з'їзд ПОРП виступив з ініціативою проведення масштабної акції, направленої на викорінення бюрократії, – критичної перевірки функціональності структур партії і держави – від центральних органів до первинних осередків, економіки і громадського життя, задоволення суспільних потреб. Накопичений досвід вказував на необхідність подолання опору шляхом модернізації системи управління, зокрема ліквідації зайвих ланок, керівних постів і адміністративних одиниць [3, 98].

З кінця 1987 р. Громадсько-політичний відділ ЦК ПОРП працював над проектом докорінних політичних реформ, що передбачали лібералізацію системи влади. Як заявив В. Ярузельський під час зустрічі з Іоаном Павлом II влітку 1987 р.: «Кристалізується формула соціалістичного плюралізму. Розвиваються і розвиватимуться різноманітні форми об'єднань і самоврядування. Реалізація народовладдя не завершений раз і назавжди визначений процес. Здатність самооновлення полягає в самій суті нашого ладу. Польща останніх років – кращий тому доказ. Ми не боїмося нових рішень. Ми підтримаємо будь-яку реалістичну ініціативу. Існує тільки одна межа: повага польських державних інтересів, ухвалення соціалістичних принципів нашої держави» [9, 408–409]. Таким чином, планувалося введення політичного плюралізму і встановлення парламентської демократії. Допускалась участь поміркованої опозиція до влади, однак вона не повинна була підривати домінуючу роль компартії.

В Польщі зростало відчуття безнадії у зв'язку з відсутністю перспектив на зміну політичного, суспільного і економічного становища.

Владі не вдалося змінити громадські настрої такими вчинками, як звільнення у вересні 1986 р. політичних в'язнів, надання можливості вийти із підпілля опозиційним групам, клубам, видавництвам. Один із лідерів підпільної «Солідарності» В. Кулерський констатував: «Ми вийшли з підпілля 30 вересня 1986 р. і майже після п'яти років прихованої діяльності перейшли до відкритої» [5, 3].

Необхідно зазначити, що ідея проведення політичної амністії була вперше сформульована і обґрунтована неформальною структурою так званою «групою трьох» – робочим органом, створеним за ініціативою В. Ярузельського. До групи входили член ЦК ПОРП Ст. Чосек, керівник польської розвідки і контррозвідки генерал В. Пожога і прес-секретар уряду Є. Урбан. Чітких повноважень у цього органу не було, його завданням була підготовка різних пропозицій з питань державної політики безпосередньо для В. Ярузельського. Необхідність амністії була аргументована тим, що такий крок позбавить опозицію важливого гасла – боротьби за свободу політичних в'язнів, а також покращить відносини влади з Заходом, допоможе домогтися скасування економічних санкцій. Цей, досить нестандартний для східноєвропейських авторитарних режимів, політичний крок згодом заклав основу для початку системного діалогу з опозиційними структурами [6, 155].

В 1987 р. відбулися істотні зміни в плані реалізації принципу свободи громадській діяльності. Різні групи опозиції виходили з «підпілля», легалізувавшись де-факто. Виникли незалежні господарські об'єднання, а також дискусійні політичні клуби, різного роду фундації, незалежні легальні видавництва. Зокрема, у Варшаві з'явилося «Економічне товариство» з метою сприяння приватному підприємництву; Краківське промислове товариство; Варшавський клуб політичної думки «Дзеканя»; єдине некатолицьке опозиційне легальне видання «Res Publica» [5, 4].

У другій половині 1980-х років режим В. Ярузельського майже цілком відмовився від ідеологічних міркувань і став на суто прагматичні позиції. Проте сподівання на політичний консенсус через економічний успіх – давня марксистська ілюзія – постійно зазнавали невдачі. Наявна система була нездатна забезпечити економічний успіх, а нелегальна опозиція не хотіла розглядати питання про політичну участь на пропонованих умовах.

Отже, складність внутрішніх і зовнішніх умов, а також інерція мислення зумовили обмеженість реформ. У результаті в 1982–1987 рр.

командно-адміністративна економічна і моноцентрична політична система були лише дещо модифіковані. Суттєво підвищити ефективність системи, забезпечити соціально-економічний прогрес і розширити соціальну базу влади не вдалося.

Джерела та література

1. Бухарин Н. И. Польская Народная Республика / Н. И. Бухарин – М. : Знание, 1989. – 64 с.
2. Выступление на открытии первой встречи Консультативного совета при Председателе государственного совета ПНР, 6 декабря 1986 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981 – июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 337–343.
3. Доклад Совета Министров ПНР, представленный Председателем Совета Министров ПНР Збигневом Месснером 30 июня 1986 года // X съезд Польской Объединенной Рабочей Партии. 29 июня-3 июля 1986 г., Варшава. – М. : Политиздат, 1987. – С. 96–138.
4. Жаковский Я. Мне такая Польша нравится. Генерал Войцех Ярузельский о переломе 1989 года. // Новая Польша. – 2009. – № 4. – С. 32–41.
5. Келпинский Я. Есть такие вещи, которых нельзя не сделать / Я. Келпинский // Новая Польша. – 2009. – № 7–8. – С. 3–6.
6. Кувалдин С. Зачем договариваются с оппозицией / С. Кувалдин // Свободная мысль XXI. – 2005. – № 11. – С. 145–178.
7. Обращение к польскому народу по радио и телевидению, 13 декабря 1981 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981- июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 40–46.
8. Речь на I Конгрессе Партиотического движения национального возрождения, 7 мая 1983 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981- июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 130–141.
9. Речь на встрече с папой Иоанном Павлом II в Королевском замке, 8 июня 1987 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981-июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 408–412.
10. Речь на заседании комиссии по вопросам экономической реформы, 25 марта 1987 года // Ярузельский В. Избранные произведения. Февраль 1981 – июль 1988 года. – М. : Политиздат, 1988. – С. 379–384.
11. Ярузельский В. Задачи партии в социалистическом развитии и упрочении Польской народной Республики: Доклад Центрального Комитета ПОРП X съезду партии, 29 июня 1986 года. Пер. с пол. – В. И. Воронкова и В. К. Муцкого / В. Ярузельский. – М. : Политиздат, 1986. – 78 с.

Молошна Л.М. Криза соціалізму 1980-х років у Польщі та методи її розв'язання комуністичною владою.

У статті характеризується криза командно-адміністративної системи Польщі у 1981–1988 рр. та спроби модернізації режиму комуністичною владою шляхом здійснення економічних і політичних реформ.

Ключові слова: командно-адміністративна система, військовий стан, соціалізм, реформи, гласність.

Молошна Л.Н. Кризис социализма 1980-х годов в Польше и методы его решения коммунистической властью.

В статье характеризуется кризис командно-административной системы Польши в 1981–1988 гг. и попытки модернизации режима коммунистической властью путем осуществления экономических и политических реформ.

Ключевые слова: командно-административная система, военное положение, социализм, реформы, гласность.

Moloshna L.M. The crisis of socialism of 1980 years in Poland and methods of its solution by communist power.

In the article the crisis of the comandno-administrative system of Poland in 1981–1988 years and attempts of modernization of regime by communist power by realization of economical and political reforms are described.

Key words: comandno-administrative system, military state, socialism, reforms, publicity.

УДК 93 (470+571) «18»

Омеляненко А.Н.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ЧЕСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Історичні передумови колонізації південних земель слов'янськими народами, у тому числі й чехами досліджувалися такими істориками, як Ф. М. Андрієвський, Я. В. Бойко, Б. М. Волфсон, Н. М. Граціанська, К. П. Гогіна, М. Ю. Досталь, Г. І. Єремеева, І. П. Заславський, С. П. Зиков, Р. Н. Куртієв, А. С. Озенбашли, А. Ф. Рітгіх, С. А. Секірінський, А. Сергеев, М. Щербань, Ю. Янсон [12; 8; 2; 1; 3; 11; 6; 5; 14, 4; 9; 10; 13]. У своїх працях вони розглядали важке становище чеських робітників і селян, що проживали на землях Чехії та Моравії, які на той час входили під юрисдикцію Австро-Угорської імперії. В окремих статтях та монографіях були розглянуті причини слов'янської колонізації на південні землі Російської імперії після масової еміграції кримських татар і ногайців, були визначені місця заселення, соціальний склад переселенців. Незважаючи на те, що комплексно до вивчення цього питання ніхто не підходив, праці перерахованих вище авторів стали певною базою для подальшого наукового вивчення цієї проблематики.

Мета статті – проведення комплексного дослідження історичних умов чеської колонізації південних земель Російської імперії у другій половині ХІХ століття.

Історичні передумови чеської колонізації південних земель Російської імперії у другій половині XIX ст. були пов'язані, перш за все, з важкими економічними умовами життя в Богемії та Моравії, які на той час входили до імперії Габсбургів. До 60-х років XIX ст. в Чехії більше 62% селянських господарств мали менше 5 моргів (2,9 га) землі на господарство [1, 42]. Господарства дрібних та середніх селян були не в силах конкурувати з господарствами поміщиків та сільської буржуазії. Зростала заборгованість селянських господарств, що поступово вело їх до розорення. Вільні селяни перетворювалися в батраків та поденників. Процес витіснення дрібного виробництва в сільському господарстві був пов'язаний з позбавленням селян землі і погіршенням умов їх життя та господарювання [2, 66]. Чеське селянство активно протестувало, вимагаючи розподілу поміщицьких земель. Селяни також відмовлялися платити викупні платежі. На цьому ґрунті в богемських та моравських селах спостерігалися хвилі селянських заворушень [1, 47]. Внаслідок світової економічної кризи 1857–1858 рр. у чеських землях також почався занепад в усіх сферах промисловості. Це особливо вплинуло на становище малокваліфікованих робітників, що були недавніми вихідцями із села. Робочій день на виробництві сягав від 12 до 16 годин. Все більшого поширення набувала жіноча та дитяча праця. За даними Празької торгової палати близько 30–40% робітників становили жінки і діти до 14 років. Їх праця оплачувалася нижче ніж праця низькооплачуваних горноробочих чоловіків. Розпорядження про тривалість трудового часу найманих осіб, декларовані австрійським урядом у 1859 році, підприємці ігнорували, користуючись тим що в їх відносини з робітниками держава не втручалася. Заробітна плата трималася на мінімальному рівні [3, 147]. Промисловці широко застосовували систему штрафів, змушували працівників купувати товари у фабричних магазинах. Протягом 50-х років XIX ст. в Чехії проходять масові робітничі виступи. Основними вимогами робітників під час виступів і страйків були скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати, припинення знущань з боку заводської адміністрації, створення кращих житлових умов. По всій Чехії звичайними явищами були жебрацтво та грабіж, як своєрідний вид соціального протесту – захоплення фуражу, транспорту з хлібом і картоплею [1, 71]. Всі вищеперераховані важкі умови життя чеських робітників і селян тривали до їх масової еміграції до інших країн, зокрема Російської імперії. У той же час у Російській імперії створилися сприятливі умови для життя

переселенців. Вони були пов'язані з проведенням буржуазних реформ 60-х рр. XIX ст. та масовою еміграцією кримських татар і ногайців до Туреччини у другій половині XIX ст. [4, 352]. За даними історика А. С. Озенбашли, кількість кримськотатарських емігрантів у 1860–1862 рр. досягала 192360 чол. [2, 69]. У той час за даними зібраними Р. І. Куртієвським у 1860 р. Крим покинуло 120455 кримських татар, у 1861р – 13355 чол., у 1862р. – 1807 чол. [3, 70]. Але найбільш докладні відомості про кримськотатарську еміграцію надав С. А. Секіринський використовуючи статистичні дані він довів, що у Криму в 1860 р. емігрувало 181177 чол. [1, 131]. Однією з головних причин переселення кримських татар і ногайців до Туреччини було важке становище татарських селян. Які становили переважну більшість населення півострова. У першій половині XIX століття в Криму розгорнувся процес масового обезземелювання селянства. Землевласники користувалися тією обставиною, що татарські селяни після приєднання Криму до Росії і в подальші десятиріччя не мали на руках документів, підтверджуючих право на землю. Багато хто з поміщиків при продажі своєї землі не вказували в купчій кількості землі, що належала їм, і цим давали підставу новому власнику захоплювати сусідні ділянки, що належали селянам. У результаті масового розкрадання селянських земель багато кримських татар на початок Кримської війни перетворилися на безземельних. Вони були змушені жити на поміщицьких землях, відбуваючи на їх користь різні повинності. Найбільше безземельних селян було в степових повітах – Євпаторійському і Перекопському, де більше за 4/5 всіх селян мешкало на поміщицьких землях. Поміщики в XIX ст. поступово стали збільшувати розмір повинностей. Усе це свідчить про важке економічне становище кримськотатарських селян, особливо у степовій частині Криму. Крім селянського населення, півострів покинуло 13444 татарина-міщанина, 9168 татар духовного стану і 772 дворян. Причиною їх відходу була політика російського царату в Криму. Царський уряд зробив цілий західів, наслідком яких стало значне погіршення соціально-економічного становища кримськотатарського населення. Серед них: політика дискримінації, насильне розселення по повітах і землях поміщиків. Важким тягарем на плечі місцевого населення лягло рішення адміністрації про відшкодування місцевим населенням збитків. Що були завдані краю під час воєнних дій в роки Кримської війни. Дослідження економічного становища в Таврійській губернії після еміграції кримськотатарського

населення в 1860 р. було доручене урядом генерал-ад'ютанту Едуарду Івановичу Тотлебену. Після ознайомлення з необхідними матеріалами Е. І. Тотлебен виклав у спеціальній «Записці» суть проблем, що виникли внаслідок еміграції, які вимагали негайного усунення. Такими, на його думку, були неминуча економічна криза і розорення кримських землевласників. Окремим пунктом в документі була зазначена майбутня колонізація регіону. Він подав своє бачення подальшого розвитку Таврійського краю, запропонувавши замість кримських і ногайців, які емігрували, переселити до Криму таку ж кількість нового населення. Принципове значення для колонізації регіону, на думку Е. І. Тотлебена, мало переселення сюди іноземців. Землевласники не раз зверталися до царя з проханням про надання всім, хто оселився на власницьких землях, пільг вдвічі більших за ті, що призначені для державних селян, які переселялися до Таврійської губернії та поширення нових пільг для іноземців. Виключаючи при цьому військову повинність і призначаючи пільги в промисловості. Е. І. Тотлебен з цього приводу писав «Необхідне з боку уряду сприяння поміщикам в наданні новим поселенцям на поміщицьких землях значно більших пільг, ніж на казенних землях. Необхідно усунути не тільки ускладнення. Але й полегшити всіма заходами сам переїзд іноземців до Росії і оселення їх пов'язаних з переселенням іноземців і сприяння морських перевізних засобів, якими уряд може розпоряджатися» [8, 549]. Наявність вільних земельних фондів на території Південної України стимулювала переселення туди із внутрішніх регіонів. У 60-х рр. XIX ст. в Катеринославській губернії оселилося понад 25 тисяч чол., в Херсонській губернії – майже 8 тисяч, в Таврійській – 47 тисяч державних або малоземельних селян із центральних губерній Російської імперії [9, 118].

Російський дослідник другої половини XIX століття Ю. Янсон, даючи оцінку колонізації Кримського півострова слов'янськими народами зазначав, що «заповнення нестачі населення прагнули поповнити колонізацією, від неї можна було чекати тільки приємних наслідків: усі розраховували на прихід здорового, спроможного і працелюбного населення. Рух до Криму прийшов з місць найвіддаленіших: болгари, білоруси, ести, чехи» [10, 9]. Ця еміграція, за висловом автора, була найкращим варіантом для відновлення землеробської культури на півострові. Більш деталізував слов'янську колонізацію південноукраїнських земель О. Ф. Ріттіх. Він вважав, що заселяти

Таврійську губернію необхідно поляками і чехами. О. Ф. Ріттіх стверджував, що серед чехів багато ремісників «крім того, ці народи принесуть величезну користь тому що вони хороші землероби» [11, 41].

Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що причини переселення чехів пов'язані з кризовими явищами в сільському господарстві та промисловості Австро-Угорської імперії, що негативним чином вплинуло на становище чеських селян та робітників, особливо на території Богемії та Моравії. У цих умовах вони почали масово емігрувати на південь Російської імперії, де в результаті масового виселення кримських татар та ногайців залишились пустуючи ми велика кількість земель. Російський уряд, стимулюючи чеську еміграцію, намагався її використати для відновлення економіки регіону та підвищення загальнокультурного рівня населення.

Джерела та література

1. Чешская нация на заключительном этапе формирования, 1850 – начало 70-х годов XIX в. / К. П. Гогина, М. Ю. Досталь, Т. Н. Еремеева и др. – М. : Наука. 1989. – 286 с.
2. Грацианская Н. Н. Этнографические особенности чешского населения села Голубое Молдавской ССР / Н. Н. Грацианская, В. С. Зеленчук // Известия А. Н. Молдавской ССР. – 1973. – № 2 – С. 62–69.
3. Заславський І. Волинські чехи : Маловідомі сторінки історії / І. Заславський // Вітчизна. – 1996. – № 9–10. – С. 146–152.
4. Секиринский С. А. Крестьянская колонизация Крыма в пореформенный период / С. А. Секиринский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – М. : Наука, 1970. – С. 350–362.
5. Озенбашлы А. С. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Забвению не подлежит: из истории Крымско-татарской государственности Крыма. / А. С. Озенбашлы – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1992 – С. 52–73.
6. Куртиев Р. Н. Крымские татары: Этническая история и традиционная культура / Р. Н. Куртиев – Симферополь : Таврия, 1998. – 124 с.
7. Андриевский Ф. Н. Крым и крымские татары: К столетию присоединения Крыма к России / Ф. Н. Андриевский – К. : Тип Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883 – 98 с.
8. Вольфсон Б. М. Эмиграция Крымских татар в 1860-м году / Б. М. Вольфсон // Исторические записки. – 1940. – № 10 – С. 186–197.
9. Сергеев А. Уход Таврических ногайцев в Турцию в 1860-м году / А. Сергеев // Известия Таврической учётной архивной комиссии. – Симферополь, 1913. – № 49. – С. 178–222.
10. Щербань Н. Переселение крымских татар / Н. Щербань // Современная летопись «Русского вестника». – 1860. – Т. 30. – С. 211–229.
11. Зыков С. П. О выселении татар из Крыма в 1860 году: Записка генерал-адъютанта Э.Н. Тотлебена / С. П. Зыков // Русская старина. – 1893. – № 6 – С. 531–550.
12. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины 1860–1890 гг. : Историко-экономическое исследование / Я. В. Бойко – Черкассы : Сияч, 1993. – 252 с.
13. Янсон Ю. Крым : его хлебопашество и торговля. / Ю. Янсон – СПб. : Тип. Кусвальт. 1870. – 112 с.

14. Риттих А. Ф. Переселения. / А. Ф. Риттих – Х. : 1-я городская типография, 1882. – 92 с.

Омеляненко А.М. Історичні передумови чеської колонізації південних земель Російської імперії у другій половині XIX ст.

У статті розглянуті історичні передумови чеської колонізації південних земель Російської імперії у другій половині XIX століття.

Ключові слова: Російська імперія, чеська колонізація, південні землі.

Омельяненко А.Н. Исторические предпосылки чешской колонизации южных земель Российской империи во второй половине XIX века.

В статье рассматриваются исторические предпосылки чешской колонизации земель юга Российской империи во второй половине XIX века.

Ключевые слова: Российская империя, чешская колонизация, южные земли.

Omelyanenko A.N. The historical suppositions of czechic colonization of south lands of Russian empire in the second part of XIX-th century.

The article deals historical suppositions of czeches colonization of south lands of Russian empire in the second part of XIX-th century.

Key words: Russian empire, czeches colonization, south lands.

УДК 94(47+57) «1965/1973»+94(597.3)

Панасенко В.Ю.

ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В'ЄТНАМУ ПІД ЧАС АМЕРИКАНО-В'ЄТНАМСЬКОЇ ВІЙНИ 1965–1973 РР.

Американо-в'єтнамська війна стала головною подією міжнародного життя кінця 60 – початку 70-х років ХХ століття. Військове протистояння, що тривало протягом майже десяти років, залишило криваві рани у новітній історії як в'єтнамського народу, так і американського. Хоча з моменту закінчення цієї війни минуло вже понад чверть століття, однак ця тема залишається не менш хвилюючою й актуальною, з огляду на те, що багато народностей, націй і держав у світі і на сьогодні знаходяться обличчям до обличчя з бідами війни.

Вітчизняні та зарубіжні науковці-сходознавці займаються дослідженням різних аспектів цього міжнародного протистояння. Увагу автора привернула проблема радянсько-в'єтнамської співпраці під час війни та значення допомоги Радянського Союзу у здобутті В'єтнамом перемоги.

У науковій літературі є достатня кількість праць, що стосуються питання в'єтнамо-радянських відносин періоду 1965–1973 рр. Варто відзначити праці таких дослідників, як М. П. Ісаєва та А. С. Чернишова,

О. В. Огорокова, а також наукові публікації та статті І. О. Коноревої [3; 8; 9; 11].

Окрему категорію джерел становить мемуарна література. Цікавою є книга спогадів радянського дипломата, видатного вченого-сходознавця, громадського діяча Михайла Степановича Капиці «На різних паралелях: Записки дипломата» [5].

Справжньою хронікою в'єтнамської війни 1965–1973 рр. можна вважати працю «Попіл чотирьох війн» [2] відомого публіциста й історика Михайла Михайловича Ільїнського, який був учасником подій в Індокитаї початку 60 – середини 70-х рр. Монографія містить багато цікавих даних про перебування радянських військових і цивільних спеціалістів у В'єтнамі під час Другої Індокитайської війни.

Невідомі факти участі радянських військових радників і спеціалістів у В'єтнамській війні відкривають такі узагальнюючі праці, як «Росія й СРСР у війнах ХХ століття» та «Росія (СРСР) у війнах другої половини ХХ століття» [13; 14].

Фрагментарну інформацію з питання можна знайти у статтях Е. Кобелева, М. Колесника, І. Огнєтова, П. Тихонова, Н. Філіпчук [6; 7; 10; 16; 17].

Мета статті – охарактеризувати основні напрями радянської допомоги в'єтнамській стороні під час війни 1965–1973 рр.

На початку 60-х років ХХ ст. В'єтнам знаходився у складному геополітичному становищі. Борючись у цей час за своє об'єднання (РВ і ДРВ), В'єтнам опинився у полум'ї іншої війни. Невеличка азійська країна стала плацдармом протистояння двох наддержав – США та СРСР, кожна з яких мала свої інтереси в Індокитайському регіоні.

Для Радянського Союзу В'єтнам був надзвичайно важливим стратегічним районом, він був основним каналом політичного проникнення в Південно-Східну Азію, особливо значущим в умовах погіршення відносин з КНР. Маючи в союзниках В'єтнам, Москва могла добитися повної стратегічної ізоляції Пекіна і тим самим не опинитися в залежному становищі у разі примирення останнього із США [11, 93].

Для США В'єтнам також був стратегічно важливим об'єктом, сферою національних інтересів Америки. Починаючи від президентства Д. Ейзенхауера, а потім адміністрації Дж. Кеннеді і Л. Джонсона ставили за мету не допустити розповсюдження комунізму у цій частині світу, керуючись «теорією доміно». У 1964 – на початку 1965 рр. Сполучені

Штати почали військову боротьбу проти «агресивного» комуністичного Північного В'єтнаму.

На початку 60-х років (1963–1964), коли країною Рад керував М. С. Хрущов, радянське керівництво у питанні об'єднання двох частин розділеного В'єтнаму наполягало на тому, щоб ДРВ вирішувала питання мирним, політичним шляхом, використовуючи механізм, створений Женевськими нарадами (інститут співголів, нейтральну комісію). Після усунення М. Хрущова у 1964 р. комуністичне керівництво на чолі з Л. Брежнєвим почало більш активно просувати соціалізм як систему у світі, всіляко підтримуючи прорадянські політичні сили в інших країнах, у тому числі комуністичний Північний В'єтам.

На початку 1965 р. ДРВ відвідала делегація Радянського Союзу на чолі з головою Ради Міністрів О. М. Косигінін. У зв'язку з бомбардуваннями американською авіацією території ДРВ радянський уряд виступив із заявою про підтримку РС ДРВ у боротьбі із США. У квітні 1965 р. у Москву прибула партійно-урядова делегація, яку очолював Перший секретар ЦК ПТВ Ле Зуан. На спільній радянсько-в'єтнамській конференції було ухвалено рішення про надання В'єтнаму матеріальної допомоги, а також рішення про створення Групи радянських військових фахівців за різними типами військ. Офіційно це рішення було оформлено постановою Ради Міністрів СРСР № 525-200 від 6 липня 1965 р. Перед групою було поставлено завдання у найкоротші терміни навчити і підготувати до бойових дій особовий склад ЗРВ і ВПС ППО В'єтнамської народної армії [11, 95].

З цього часу і протягом 10 років війни Радянський Союз активно надавав В'єтнаму широку військову, технічну, фінансову та дипломатичну підтримку.

До складу контингенту радянських воїнів, який брав участь у війні у В'єтнамі, входили військові радники і фахівці-інструктори – зенітники і артилеристи, льотно-технічний склад, зв'язківці, військові моряки і медики [13, 526].

Цікаво, що радянським офіцерам часом навіть не повідомляли, куди їх відправляють. Лише говорили, що потрібно «їхати у відрядження в південну країну з тропічним кліматом, де йдуть військові дії», але вітчизняні фахівці і без цих натяків розуміли, що відправляються до В'єтнаму – однієї з «гарячих точок» тих років.

Робота всіх радянських спеціалістів у ДРВ контролювалася і спрямовувалася Посольством СРСР, яке очолював у 1964–1974 рр. І. С. Щербаков. Групи радянських спеціалістів ЗРВ, авіації й інших типів військ знаходилися і працювали спільно із в'єтнамськими військовослужбовцями безпосередньо у військових частинах і підрозділах, на бойових позиціях та аеродромах [7, 55].

За роки війни у В'єтнам було поставлено величезну кількість техніки. Достатньо навести лише деякі цифри: 2 тисячі танків, 7 тисяч гармат і мінометів, понад 5 тисяч зенітних гармат й установок, 158 зенітно-ракетних комплексів, понад 700 бойових літаків, 120 вертольотів, понад 100 бойових кораблів. Причому всі ці поставки були безкоштовними. Зрозуміло, що під час надання військової і технічної допомоги армії ДРВ Радянський Союз опосередковано допомагав і НФВПВ і партизанам у Південному В'єтнамі [7, 57].

Навчання в'єтнамців у ДРВ здійснювалося за принципом «роби, як я»; це насамперед пояснювалося термінами, в які необхідно було підготувати в'єтнамських фахівців. Але спочатку військові дії велися силами радянських скорочених розрахунків, а в'єтнамці виконували функції дублерів. Як відзначають учасники Групи радянських фахівців, цей факт спочатку відштовхував в'єтнамців – ревних борців, робив їх менш згідливими. В'єтнамські воїни жадали бою і засмучувалися, якщо їм не вдавалося збити жодного ворожого «фантома». Проте в'єтнамці швидко навчалися у радянських товаришів і незабаром змогли замінити їх на всіх позиціях. Крім того, також здійснювалося навчання в'єтнамців військової справи на території СРСР. У цей час у військових училищах та академіях Радянського Союзу було розпочато навчання понад 10 тисяч в'єтнамських військовослужбовців.

Цивільні фахівці-оборонники в бойових умовах, працюючи разом з військовими, аналізували результати стрільб, причини промахів, оперативно вирішували найскладніші завдання щодо підвищення стійкості та ефективності застосування ЗРК, розробляли і впроваджували технічні засоби протидії супротивникові. Наприклад, розширення меж зони ураження цілей, впровадження схеми «Помилковий пуск ракети», застосування пристрою оптичного візування цілі, супровід цілі по сигналу її перешкоди, збільшення вражаючої здатності бойової частини ракети, знешкодження боєприпасів, відбір зразків трофейної техніки, боєприпасів та їх відправка до Союзу [14, 194].

З липня 1965 до кінця 1974 рр. у бойових діях у В'єтнамі взяли участь близько 6,5 тисяч офіцерів і генералів, а також понад 4,5 тисяч солдатів і сержантів радянських Збройних Сил, при цьому загинули і померли від отриманих ран і хвороб 16 чоловік [13, 526].

Протягом усіх років американо-в'єтнамського протистояння СРСР надавав ДРВ економічну допомогу на умовах безоплатності (меншою мірою – на умовах довгострокових кредитів). Про це свідчать низка угод, підписаних урядами СРСР і ДРВ у 1965–1968 рр. і в наступні роки.

Радянський Союз направляв у Північний В'єтнам те, чого той найбільше потребував, – автомашини, трактори, бульдозери, різні транспортні засоби, нафтопродукти, чорні та кольорові метали, ремонтні майстерні, комплектне обладнання для промислових підприємств, хімічні добрива, продовольство, товари широкого вжитку тощо [5, 271].

Приділялась увага розвитку радянсько-в'єтнамського співробітництва у науково-технічній галузі. 8 квітня 1969 р. у Москві було підписано план наукового співробітництва між Академією наук СРСР і Держкомітетом з науки і техніки ДРВ на 1969–1970 рр. Відповідно до плану були проведені спільні дослідження в галузі природничих та суспільних наук. 22 червня 1969 р. у Ханой відбулося підписання угоди про повітряне сполучення між Радянським Союзом і Демократичною Республікою В'єтнам. Як і раніше, велика увага приділялась підготовці у СРСР фахівців для ДРВ, з огляду на зростаючі потреби ДРВ у науково-технічних кадрах, радянська сторона погодилася на додаток до 2100 в'єтнамських студентів, які навчалися у 1967 р. у Радянському Союзі, прийняти в тому ж році ще 1500 в'єтнамських аспірантів, студентів та стажерів. У липні 1967 р. у Москві було укладено угоду про прийом у 1967–1970 рр. 6 тис. в'єтнамських юнаків та дівчат у професійно-технічні училища, на підприємства і будівництва СРСР для стажування [3, 126–127].

Навчалася в'єтнамська молодь і на Сумщині. Так, в училищі при заводі ім. М. В. Фрунзе у м. Суми молоді в'єтнамці отримували робітничі професії. У Лебединському училищі готували будівельників. У 1971 р. у Кияницькому дитячо-юнацькому таборі Сумського району проходила практику група в'єтнамських студентів.

Загалом у Радянському Союзі до початку 1972 р. пройшли виробниче навчання понад 7 тис. молодих в'єтнамців, 4 тис. в'єтнамських громадян отримали у СРСР вищу освіту. Більш ніж 10 тис. в'єтнамських юнаків і дівчат навчалися у радянських вищих і середніх спеціальних навчальних

зкладах або підвищували виробничу кваліфікацію на підприємствах Радянського Союзу.

На початок 1972 р. за технічного сприяння Радянського Союзу в Північному В'єтнамі велося спорудження 56 промислових підприємств та інших об'єктів, у тому числі електростанцій, ліній електропередач, вугільних кар'єрів, підприємств легкої та харчової промисловості [3, 132]. З 1964 по 1973 рр. безпосередню участь в їх будівництві взяли понад 2,5 тис. радянських спеціалістів [18, 35].

Підтримка в'єтнамського народу радянським населенням проявлялася в акціях солідарності – своєрідній «моральній» допомозі. Так, у Спільному комюніке про візит партійно-урядової делегації ДРВ у СРСР 18 квітня 1965 р. зокрема відзначалося таке: «Если агрессия США против Демократической Республики Вьетнам будет усиливаться, Советское правительство в необходимом случае, при обращении правительства ДРВ, даст согласие на выезд во Вьетнам советских граждан, которые, руководствуясь чувством пролетарского интернационализма, выразили желание сражаться за справедливое дело вьетнамского народа, за сохранение социалистических завоеваний Демократической Республики Вьетнам» [15, 103–104].

Ця заява, якщо не звертати увагу на обов'язкову у ті часи для таких документів фразеологію, відображала настрої, що побутували серед населення Радянського Союзу. Спостерігалось обурення діями американців було.

Ігор Олександрович Огнетов, у той час радник-посланець у ДРВ, так згадує про ставлення радянських людей до в'єтнамської війни: «По долгу службы нам приходилось читать приходившие в ЦК КПСС письма, если в них даже просто упоминался Вьетнам. Таких писем приходили в то время сотни. Эти человеческие документы были разные: серьезные и не очень, умные и наивные, но все без исключения – искренние, без лозунгов и уверений в верности. Старый фронтовик, например, спрашивал, куда ему послать хранящуюся со времен войны шинель – авось, вьетнамскому солдату пригодится. Инженер в толстенной тетради представлял проект создания принципиально новой системы защиты от налетов с использованием опыта аэростатов воздушного заграждения и т.п. Было немало писем с предложением взять на воспитание вьетнамских сирот войны. И еще одна особенность: ни в одном из писем я не встречал протеста против нашей помощи Вьетнаму. Возможно, такие письма и

були, но мне не попадались, а в Отделе писем ЦК поступающую корреспонденцию не "сортировали"» [10, 99].

Узимку 1965 року у союзних республіках, краях, областях, містах, на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах, у навчальних закладах та установах Радянського Союзу проходили масові мітинги, демонстрації із протестами проти американської військової інтервенції в Індокитай. У грудні 1965 р. під час тижня солідарності в них взяло участь більш ніж 80 тис. чоловік. З радіоприймачів незабаром пісенним голосом Наталії Бродягіної почали лунати заклики: «...Руки прочь, руки прочь, руки прочь от Вьетнама!». Значною була роль у розвитку руху солідарності ЗМІ. У радянських газетах цим матеріалам постійно відводилось одне із центральних місць. Проводилися тижні, місячники радянсько-в'єтнамської дружби, збір коштів для В'єтнаму.

Із закликами до світової громадськості про об'єднання зусиль у боротьбі за припинення агресії США у В'єтнамі виступали радянські громадські організації – ВЦРПС, ВЛКСМ, Комітет радянських жінок, Комітет молодіжних організацій, Радянський комітет захисту миру, Радянський комітет солідарності країн Азії та Африки, Радянське товариство Червоного Хреста [18, 35].

Одночасно з наданням військової та матеріально-технічної допомоги для боротьби з американською агресією СРСР докладав зусиль для розв'язання конфлікту у В'єтнамі дипломатичним шляхом. Керівництво Радянського Союзу побоювалось можливої глобальної кризи і було зацікавлене (в умовах загострення розбіжностей з китайськими комуністами) у «розрядці» міжнародної напруженості.

Радянські представники в Організації Об'єднаних Націй докладали зусиль, щоб агресія США у В'єтнамі була засуджена з трибуни ООН. Неодноразово питання щодо врегулювання конфлікту в Індокитаї порушувалося на засіданнях ПМК країн-учасниць Варшавського договору [4, 409–410].

Великий внесок у розв'язання цього конфлікту мирним шляхом зробило Міністерство Закордонних Справ СРСР під керівництвом А. А. Громико. Так, посол СРСР у США А. Ф. Добринін неодноразово мав розмову з цього питання з Г. Кісінджером (радник з національної безпеки президента Р. Ніксона). Посол СРСР у Франції В. О. Зорін підтримував постійний контакт з керівниками делегацій ДРВ і НФВ Південного В'єтнаму не тільки для того, щоб ураховувати їх запити щодо впливу на

США, але й з тим, щоб висловити «побажання» Москви щодо коригування їхніх позицій. Паралельно посол СРСР у Ханой І. С. Щербаков регулярно застерігав в'єтнамську сторону від тільки воєнного підходу у відносинах із США [5, 274].

Питанню мирного врегулювання проблеми і початку мирних переговорів між США і в'єтнамською стороною була присвячена зустріч голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна з президентом США Л. Джонсоном у Глассборо (США) у червні 1967 р.

У підготовці мирних переговорів у Парижі у 1968 р. між США і ДРВ Радянський Союз брав безпосередню участь. Початок попередніх американо-в'єтнамських зустрічей був розцінений радянською дипломатією як особистий успіх.

Після тривалих і виснажливих переговорів між американською і в'єтнамською сторонами 27 січня 1973 р. була підписана угода про припинення війни. Інтервенція, яку розпочали Сполучені Штати під лозунгом боротьби проти «комуністичної агресії» в Азії, закінчилася для них повним провалом.

Таким чином, протягом усіх десяти років, які тривало американо-в'єтнамське протистояння, СРСР надавав в'єтнамській стороні військову, економічну, фінансову, дипломатичну підтримку. За даними російських дослідників з 1965 до 1971 рр., ця допомога становила 1 млрд 970 млн. дол США. У вартісному вираженні військова допомога ДРВ у найбільш напружений період обходилася СРСР близько двох мільйонів доларів щодня. Дослідження останніх років доводять, що саме стійкість і мужність в'єтнамського народу у поєднанні із всебічною і своєчасною допомогою Радянського Союзу відіграли вирішальну роль у здобутті ДРВ перемоги над США.

Джерела та література

1. Боевая солидарность, братская помощь: Сборник важнейших внешнеполитических документов СССР по вьетнамскому вопросу / [сост. Л. В. Котов, Р. С. Егоров]. – М. : Прогресс, 1970. – 219 с.
2. Ильинский М. М. Индокитай: Пепел четырех войн (1939–1979 гг.) / М. М. Ильинский. – М. : Вече, 2000. – 512 с.
3. Исаев М. П. Советско-вьетнамские отношения / М. П. Исаев, А. С. Чернышев. – М. : Мысль, 1975. – 327 с.
4. История внешней политики СССР 1917–1980 гг.: [в 2 т.] / АН СССР, Институт истории СССР; под ред. А. А. Громыко, Б. Н. Пономарева. – М. : Наука, 1981. – Т. 2 (1945–1980). – 725 с.
5. Капица М. С. На разных параллелях: Записки дипломата / М. С. Капица. – М. : АО «Книга и бизнес», 1996. – 476 с.

6. Кобелев Е. Москва – Ханой – Сайгон / Евгений Кобелев // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 1. – С. 41–50.
7. Колесник Н. Они защищали небо Вьетнама / Николай Колесник // Азия и Африка сегодня. – 2006. – № 3. – С. 54–64.
8. Конорева И. А. Воспоминания советских участников войны во Вьетнаме как исторический источник при изучении локальных войн и конфликтов второй половины XX в. / И. А. Конорева // Ученые записки Курского государственного университета. – 2008. – № 4.
9. Конорева И. А. СССР и война во Вьетнаме. 1965–1975 / И. А. Конорева // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 6. – С. 37–42.
10. Огнетов И. Тонкинский инцидент и советская помощь Вьетнаму / Игорь Огнетов // Международная жизнь. – 1999. – № 5. – С. 93–99.
11. Окороков А. В. Секретные войны Советского Союза : первая полная энциклопедия / Александр Васильевич Окороков. – М. : Яуза : Эксмо, 2008. – 731 с.: ил.
12. Павленко І. «В'єтнамський синдром» / Ірина Павленко // Львівська газета. – 2005, № 156 (722). – С. 2.
13. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / [под ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.: ил.
14. Россия (СССР) в войнах второй половины XX века [участие российских (советских) военнослужащих в боевых действиях за пределами Российской Федерации (СССР) после Второй мировой (1946–2002)]. – М. : Триада-фарм, 2002. – 494 с.
15. Советский Союз – Вьетнам: 30 лет отношений. 1950–1980. Документы и материалы / М-во иностр. дел СССР, М-во иностр. дел СРВ. – М. : Политиздат, 1982. – 656 с.
16. Тихонов П. Г. Взаимоотношения СССР, КНР и ДРВ в первой половине 60-х годов XX века / П. Г. Тихонов // Вестник СамГУ. – 2008. – № 4 (63). – С. 172–179.
17. Філіпчук Н. Що робили радянські офіцери на В'єтнамській війні / Наталія Філіпчук // Голос України. – 2007. – № 18 (4018). – С. 19.
18. Щетка В. Н. Общественность СССР в движении солидарности с борьбой вьетнамского народа против агрессии США (1964–1973) / В. Н. Щетка // Массовые движения солидарности: традиции и современность. – К., 1983. – С. 18–43.

Панасенко В.Ю. Допомога Радянського Союзу В'єтнаму під час американо-в'єтнамської війни 1965–1973 рр.

У статті розглянуто радянсько-в'єтнамське співробітництво у роки американо-в'єтнамського протистояння. Охарактеризовано основні напрями допомоги СРСР в'єтнамській стороні: військовий, економічний, дипломатичний. Наголошено на значенні і ролі всебічної допомоги Радянського Союзу у здобутті ДРВ перемоги у війні.

Ключові слова: американо-в'єтнамська війна, взаємовідносини Радянського Союзу і В'єтнаму, допомога СРСР.

Панасенко В.Ю. Помощь Советского Союза Вьетнаму во время американо-вьетнамской войны 1965–1973 гг.

В статье рассмотрено советско-вьетнамское сотрудничество в годы американо-вьетнамского противостояния. Охарактеризованы основные направления помощи СССР вьетнамской стороне: военное, экономическое, дипломатическое. Сделан акцент на значении и роли всесторонней помощи Советского Союза в получении ДРВ победы в войне.

Ключевые слова: американо-вьетнамская война, взаимоотношения Советского Союза и Вьетнама, помощь СССР.

Panasenko V.Y. The help of Soviet Union to Vietnam during American-Vietnamese War 1965–1973.

The article is devoted to the theme of Soviet-Vietnamese cooperation in the years of USA-Vietnamese conflict. The author describes the main areas of assistance of the Vietnamese side of the USSR: military, economic, diplomatic. The emphasis is made on the special significance and role of comprehensive assistance of the Soviet Union in receiving by DRV the victory in the war.

Key words: the American-Vietnamese war, mutual relations of Soviet Union and Vietnam, the help of USSR.

УДК 94(470+571) «1875/1878»

Подлесна А.В.

РОСІЙСЬКА ДОПОМОГА БАЛКАНСЬКИМ НАРОДАМ У ПЕРІОД СХІДНОЇ КРИЗИ 1875–1878 РР.

Нещодавно на карті Європи з'явилася нова незалежна держава, яка претендує на міжнародне визнання. 17 лютого 2008 р. було ухвалено декларацію про незалежність Косово. Вже вкотре Балканський півострів привертає увагу всього світу, і наслідки цих подій можуть викликати чергову кризу широкого масштабу. Так, починаючи ще з 70-х років ХІХ ст., Східне питання є надзвичайно важливим у міжнародній політиці, особливо для європейських держав.

На сьогодні події, що відбуваються на Балканському півострові, привертають увагу дослідників не менше, ніж у ХІХ чи ХХ ст. Незважаючи на те, що взаємовідносини Росії та балканських народів відображені у деяких монографіях, статтях, документальних публікаціях, однак багато питань ще залишаються недослідженими, велика кількість документів, які могли б більш широко висвітлити цю проблему, ще не опубліковані.

Характеризуючи радянську історіографію цієї проблеми, необхідно відзначити працю Л. І. Нарочницької «Росія та національно-визвольні рухи на Балканах 1875–1878 рр.», де яскраво висвітлено як політичні, так і економічні відносини Росії з балканськими народами [8].

Особливе місце посідає праця «Міжнародні відносини на Балканах 1856–1878 рр.», в якій розкрито політику європейських країн та Росії на Балканах та взаємовідносини між Європою, Росією та балканськими народами [3]. Також на увагу заслуговує колективна праця радянських істориків «Формування національних незалежних держав на Балканах» [13].

Крім того, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали доступними колективна монографія А. П. Барбасова та В. А. Золотарьова «Про минуле в ім'я майбутнього», збірник листів М. П. Ігнат'єва під редакцією С. А. Смоляннікова та збірник документів, що висвітлював питання взаємовідносин Росії з Боснією та Герцеговиною під час повстання 1875–1878 рр.

Що стосується української історіографії, то, на жаль, питання взаємовідносин Росії і Балканського півострову у другій половині ХІХ ст. в Україні на сьогодні є маловисвітленим. Велику увагу у своїх дослідженнях Східному питанню приділяє сучасний український дослідник А. В. Гончаренко, який з'ясовує вплив європейських держав на хід подій на Балканах у 70-х роках ХІХ ст. [4].

Отже, мета статті – висвітлити роль та форми російської допомоги балканським народам у період Східної кризи 70-х років ХІХ ст.

У другій половині ХІХ ст. відбувається процес внутрішнього розпаду Османської імперії, що стало зручним моментом для досягнення своїх цілей балканськими народами. Ці події проявилися у деяких антиосманських повстаннях і призвели до чергової Східної кризи 1875–1878 рр.

Ставлення до виступів дістали як критику так і підтримку. Західноєвропейські держави підтримували жорстоку політику Османської імперії на Балканах, боячись загального повстання проти Туреччини. Необхідно відзначити, що керівництво Великобританії на чолі з прем'єр-міністром Б. Дізраїлі відкрито підтримало Порту, щоб у майбутньому підпорядкувати її британському впливу.

Не допустити перемоги повстанців прагнула і Австро-Угорщина. Балкани були важливим ринком збуту для її промисловості. Створення великої південнослов'янської держави на Балканах у країні розглядалось як велика загроза [8, 12–13]. Так, для свого майбутнього Габсбурги мали принести в жертву майбутнє християнського населення Балкан [3, 62].

У світлі цих подій народи Балканського півострову звернули увагу на Російську імперію, маючи надію, що вона підтримає їх у важкий час. «Взоры всего славянского мира жадно следят за тем, что сделает Россия, как выкажет себя русское общество» [8, 13]. У роки Східної кризи російське керівництво та дипломатія стали першим захисником народів, що прагнули національного визволення. Наприклад, після початку повстання у Болгарії у пресі звучали заклики від Санкт-Петербурзького відділу Слов'янського благодійного комітету, що Росія не повинна

забувати слов'янських братів, підкреслювали, що страждання християн у Туреччині дедалі більше посилюються [2, 250].

Серед слов'ян слово «Росія» трактувалось як свобода і просвітництво, балканські народи вірили, що Росія може допомогти «дати війну варварству, рабству та брехні» [9, 145]. Варто зазначити, що протягом століть особливе місце в політиці царського керівництва посідали Балкани. У пресі з'явилися цікаві звернення балканських народів до Росії: «Обожаемая сестра Волга! Прежде описания моей горькой участи хочу тебя поблагодарить от имени моих сыновей, которых ты не оставляешь своей помощью и поддержкой. В настоящее время для нас это единственная помощь...». Уже в наступних номерах видання «Петербургська газета» була надрукована відповідь «Волги Дунаю», тобто звернення Росії до балканських народів, в якому відзначалося, що Росія вражена подіями, які відбуваються на Балканах, і не може стояти осторонь. Згадано і про готовність російського народу надати допомогу своїм братам [2, 255].

Першочергово на Балканах Росія використовувала засоби дипломатичного впливу. Російське керівництво не бажало розширення повстання, оскільки країна не прагнула завоювань і не була готова до війни. Балканські народи, навпаки, з нетерпінням чекали початку війни Росії проти Туреччини, що неодноразово підкреслювалося у пресі. Так, у статті «Становище Росії в Східному питанні», що була надрукована в газеті «Голос» від 2 червня 1876 р., підкреслювалось, що Росія не бажає для себе ніяких надбань на Балканах. Єдиним досягненням могла б бути зміна положення Туреччини на міжнародній арені, чого прагнула і вся Європа. Далі зазначалося, що Росія має лише одне зацікавлення на півострові – звільнення християнських підданих Туреччини з-під мусульманського гніту [11, 118].

Жорстокість, з якою турки ставилися до християн, уже вкотре засвідчувала, що розраховувати на будь-які зміни за допомогою реформ було марно. Збройні виступи слов'ян викликали незадоволення і протести народних мас і прогресивного суспільства у країнах Європи. Росія, незважаючи на своє бажання не порушувати європейського миру, все ж таки мала приймати протилежну позицію [11, 63–64]. Не можна однозначно говорити, що європейські держави відвернулися від проблем на Балканах, оскільки під час повстання в Герцеговині у Парижі та Лондоні утворювалися комітети для допомоги [11, 59]. Але в жодній країні рух на захист слов'ян і допомога їм не були такими масштабними, як у Росії.

Вивчаючи документи цього періоду, необхідно відзначити, що збереглася значна кількість прохань до Росії керівників повстань про надання їм медикаментів, зброї, боєприпасів та коштів для придбання продовольства. Після оголошення Чорногорією війни Туреччині вона приділяла значно менше уваги подіям у Боснії, але не можна стверджувати, що Чорногорія взагалі відмовилася від підтримки повстанців. Велика кількість біженців з Герцеговини зупинялася в Чорногорії. Як наголошує російський дослідник А. В. Карасєв, якщо повстання триватиме далі, то еміграція із Герцеговини стане загальним явищем [6, 44].

Росія надавала Чорногорії субсидії для придбання продовольства, а вже 25 серпня 1875 р. цар офіційно дозволив слов'янським комітетам проводити збір коштів на допомогу повсталим у Боснії і Герцеговині. Росія направляла до Чорногорії не лише кошти, а й хліб [9, 362], який постачали з Одеси безпосередньо до Чорногорії. За підрахунками Н. І. Хітрової, яка досліджувала взаємовідносини Росії з балканськими народами, з 1875 по 1878 рр. на купівлю продовольства для герцеговинців, які знаходилися на території Чорногорії, російським керівництвом було перераховано 1056 тисяч рублів [14, 111].

Говорячи про допомогу балканським народам, варто зазначити, що на території всієї Російської імперії були проведені численні добровільні збори пожертвувань для повстанців. Участь у зборах брали як міські жителі, так і селяни. Контролювали цю діяльність слов'янські комітети, які створювалися в Москві, Новочеркаську, Санкт-Петербурзі, Нижньому Новгороді, Казані, Самарі, Астрахані та інших містах Російської імперії.

Крім того, пожертвування збиралися швидкими темпами. Так, у с. Марфіно Московського повіту протягом 10 днів (10–19 жовтня 1876 р.) було зібрано 84 аркуші полотна, 55 жіночих хустинок, 16 штук жіночого одягу, 8 дитячого [11, 181]. Слід ураховувати, що це відбувалося у нелегкий час і для самого російського селянства, становище якого погіршилося після Кримської війни. Не лише селяни, а й робітники на фабриках та заводах працювали у свята і всю заробітну плату віддавали на користь повсталих слов'ян на Балканах [1, 84].

Не залишалася байдужою до повсталих і Сумщина. У газеті «Київлянин» був надрукований заклик до співчуття болгарам, сербам та іншим балканським народам, який дедалі більше охоплював суспільство. Результатом стали масові пожертвування у місті Конотоп, які тут для повстанців збирало населення різних прошарків та звань, цілі сім'ї від

старого до малого. Але найбільшу участь у пожертвуванні взяли жінки купців та міщанки. Вони віддавали золоті та срібні монети, збирали чисту білизну, навіть виявляли бажання їхати на Балкани як сестри милосердя [2, 256].

Росія доклала максимум зусиль і для того, щоб допомогти балканським народам у формуванні військових загонів. Повстанці були погано озброєні і не мали командного складу. Значна кількість російських офіцерів вимагала, щоб їм дозволили піти у відставку та поїхати на Балкани. Особливо цей рух посилювався після оголошення Сербією та Чорногорією війни Туреччині. Незадоволення населення політикою керівництва у сербському питанні змусило Олександра II дати дозвіл офіцерам виходити в тимчасову відставку і як волонтери вступати до лав сербської армії [1, 85–86].

Серед російських добровольців були селяни, робітники, колишні солдати та офіцери, студенти, інтелігенція. Слов'янські комітети відправляли їх на Балкани. Найактивнішими були комітети Москви, Петербурга, Нижнього Новгорода, Орла, Самари, Новочеркаська та Астрахані. Так, із Казані в Сербію лише 2 вересня 1876 р., тобто протягом одного дня, було направлено 12 волонтерів [11, 164]. Петербурзький комітет відправив до Сербії 370 офіцерів у відставці, 500 діючих офіцерів та 750 солдат [1, 86]. Та добровольців було значно більше.

Прагнучи використати цей рух у вигідному для себе руслі, слов'янські комітети намагалися обмежити рух на Балкани народних мас, дозволяли відправляти лише тих, хто служив в армії. Так, до комітетів приходили численні заяви з бажанням поїхати добровольцями в Сербію [11, 165], але це вимагало значних коштів, часто навіть на прохання балканських народів допомогти з формуванням загонів комітети не могли дати позитивної відповіді. Наприклад, під час формування болгарської дивізії в Сербії Болгарське центральне благодійне об'єднання направило до Петербурга прохання надати кошти для того, щоб болгарські добровольці могли поїхати до Сербії, адже проїзд однієї людини лише з Букурешта до Кладово оцінювався близько у 25 франків [11, 167].

Як бачимо, винятково важливу роль відіграли російські добровольці під час антиосманських повстань. Не випадково серед населення Балканського півострову вони отримали заслужену любов та повагу. Так, під час вступу російського полку у м. Стара-Загора 10 липня 1877 р. їм на зустріч виїхали численні представники міста і з радістю зустрічали

російське військо. По окраїнах дороги зібрався натовп болгарського населення, який зустрів військо з оплесками. Кожний намагався потиснути руку «брату-росіянину» та осипати його квітами [11, 269]. Російські війська жителі м. Казамлик зустрічали урочисто з музикою, болгарі пригощали солдат цінним вином та роздавали хліб [11, 268].

Говорячи про допомогу Росії балканським народам у період Східної кризи 1875–1878 рр., необхідно зазначити її важливу роль в організації медичного забезпечення півострову у другій половині XIX ст. Так, крім військових загонів, які слов'янські комітети направляли до Балкан, вагоме значення мали санітарні загани. Створювалися санітарні потяги, і російські медики добровільно відправлялися на Балканський півострів, щоб працювати у госпіталях чи безпосередньо на полі бою допомагати пораненим.

Лікарі прибували сюди з різних куточків імперії – з Києва і Москви, Рязані і Новгороду, Харкова. Багато хто з них були нагороджені орденами і медалями Сербії і Чорногорії. Велика кількість студентів-медиків Росії працювали на Балканах, часто їм доводилося брати в руки зброю і воювати. Говорячи про діяльність санітарних загонів на території Чорногорії, варто згадати відомого хірурга М. В. Скліфосовського, лікарів Богоявленського і Ковалевського, які за працю у госпіталях були нагороджені «Орденем Данила I». У Сербії працював санітарний загін, який очолював відомий лікар С. П. Боткін [1, 84]. Завдяки діяльності російських медиків-добровольців було врятовано життя великої кількості населення Балканського півострову. Лише за допомогою Російського об'єднання Червоного Хреста до Сербії було направлено 115 лікарів, 118 сестер милосердя, 40 студентів-медиків та 78 фельдшерів. Героями на Балканах стали і російські сестри милосердя, багато з яких приїхали на Балкани потайки, за власні кошти. Наприклад, сестри милосердя Духовська і Воляпська, щоб зібрати кошти на поїздку, продали все своє майно [11, 141].

Заслугує на увагу діяльність Харківського губернського відділу Об'єднання Червоного Хреста у 1877 р. Захоплення благодійною справою стало дуже великим. Земства і міста Харківської губернії зібрали до 190 тисяч рублів на допомогу хворим і пораненим, які брали участь у війні. Отримавши маніфест про початок війни у 1877 р., м. Харків пожертвувало 25 тисяч рублів на користь місцевого управління Червоного Хреста і зобов'язалося влаштувати бараки на 100 ліжок. Повітові міста теж брали участь у подібних благодійних акціях, провідне місце серед яких посідає м. Суми. Тут теж було влаштовано бараки на 100 ліжок [11, 387].

У роки російсько-турецької війни населення Росії здійснило пожертвування на потреби армії. Збирання коштів було проведено Московською міською думою, яка вже 12 квітня 1877 р. ухвалила рішення про надання на санітарні потреби армії 1 мільйона рублів та побудову госпіталю на 1 тисячу чоловік. На допомогу сім'ям убитих та поранених пожертвування збирали московські купці. Крім підтримки речами та грошима була широко поширена допомога сім'ям солдат, сплата за них викупних платежів. Надавали також допомогу та підтримку біженцям. Яскравим прикладом цього є надання допомоги болгарським біженцям до Румунії. Наприклад, під час проходження 25 квітня 1877 р. через Сквирський повіт Моршанського піхотного полку селяни Харківського округу дали безкоштовно 182 підводи для перевезення військ, міщани і селяни Рязанського повіту пожертвували 2 тисячі 200 рублів.

У Москві у церквах під час служби було зачитано звернення митрополита сербського про надання допомоги грошима та предметами першої необхідності слов'янському населенню Боснії, Герцеговини та Сербії. Цей заклик було роздруковано, і в кількості тисяча екземплярів розповсюджено по всій Росії. Таким чином, з Москви було вислано 30 тис. рублів і 20 тис. додатково сріблом станом на 22 жовтня 1875 р. Такі цифри наводить у своєму листі О. С. Іоніну представник Московського слов'янського комітету І.С. Аксаков, аналізуючи діяльність Москви [10, 154].

Заслуговує на увагу вивчення взаємовідносин Росії та балканських народів в освітній сфері. Неодноразово посол Росії в Константинополі М. П. Ігнат'єв у своїх звітах до Міністерства іноземних справ Росії згадував прохання Боснії і Герцеговини відносно надання будь-якої грошової допомоги Сараївському училищу [9, 11]. Надавали підтримку і Російській жіночій сараївській школі, сприяли створенню нових жіночих шкіл у різних районах Боснії [9, 37].

У Боснії та Герцеговині ситуація була найскладнішою. Між слов'янськими землями Боснія займала своєрідне положення. Вона не мала виходу до моря, була відокремлена від сусідніх слов'янських земель, і саме Боснія найпізніше проявляє свої національні прагнення [9, 209].

У зазначений період у Боснії і Герцеговині вища університетська освіта була майже недосяжна. Молодь, яка мала кошти та можливість, навчалася за кордоном. Виняток становило вивчення медицини як найбільш практичної галузі, але і в цьому питанні є надзвичайно багато незручностей [9, 211]. Необхідно відзначити, що в цілому медицина на

Балканському півострові перебувала у важких умовах, але і звернень до лікарів було небагато, простежувалася недовіра до методів лікування, тому здебільшого у випадку хвороби зверталися до знахарів. Лікарі, які навчалися за кордоном, не викликали довіри, з такою ситуацією зіткнулись навіть студенти Російського медичного факультету [9, 212].

Незважаючи на таке ставлення до студентів-емігрантів з Балканського півострову, молодь прагнула отримати освіту і винятково важливу роль в організації системи освіти на Балканах відіграла саме Росія. Так, 9 червня 1862 р. Олександр II видав наказ про створення при гімназії в Миколаєві Слов'янського пансіону. Було виділено 35 стипендій і, починаючи з 1863 р., сюди почали направлятися на навчання слов'яни. При пансіоні було створено бібліотеку, в якій можна було знайти літературу не лише російською, а й рідною мовою.

Студенти з Балкан навчалися і в духовно-навчальних закладах Москви та Києва. Краще ця діяльність була організована в Києві, тому коли виникло питання про переведення слов'янських вихованців з Києва до Москви з метою «відхилення від них впливу польського та малоросійського народу» [11, 25], то студенти не погодились з цим. У Києві вже був свій стиль спілкування зі слов'янськими вихованцями, що певною мірою відрізнявся від російського.

Характеризуючи основні форми допомоги Росії на Балканах у сфері освіти, наголосимо, що саме слов'янські комітети організували постачання книг та навчальних посібників для бажаючих навчатися. Прохання про надання літератури приходили до комітетів неодноразово, особливо просили надіслати географічні карти, літературу для дітей, якої не було майже взагалі [9, 343], та церковну літературу [9, 44].

Книги, які надходили на Балканський півострів, були російською мовою. Так, дехто у XIX ст. на Балканах уважав, що російська мова має стати мовою для спілкування між різними слов'янськими народами і тим самим їх об'єднати. Так, навіть словенці, найбільш географічно віддалений від Росії народ, теж починають вивчати російську мову і тим самим практично визнають її загальнослов'янською [5, 42]. Не випадково М. І. Костомаров у своїй праці «Російський світ» наголошував, що лише мова є засобом об'єднання слов'янських національностей [7, 243], що лише мова може бути здатною знищити всі суперечки між народами [7, 247].

Отже, важливою традицією для Росії був захист інтересів християн, насамперед слов'янських народів на Балканському півострові. Тому коли у

другій половині ХІХ ст. на Балканах відбулися антитурецькі виступи, Росія їх активно підтримала. Її підтримка виявилася не лише дипломатичною. На території Російської імперії створювалися спеціальні слов'янські комітети, головне завдання яких полягало у допомозі балканським народам. Вони підтримували повстанців, надсилали їм військову, медичну і грошову допомогу. Важливо також зазначити, що навіть у важких умовах на Балканах звертали увагу і на розвиток освіти та поширення літератури, яка могла б об'єднати слов'ян.

Джерела та література

1. Барбасов А. П. О прошлом во имя грядущего / А. П. Барбасов, В. А. Золотарев. – М. : Мысль, 1990. – 268 с.
2. Борьба Южных Славян за свободу и русская периодическая печать (50–70-е годы XIX века) : очерки / [отв. ред. А. С. Мыльников]. – Л. : Наука, 1974. – 142 с.
3. Виноградов В. Н. Международные отношения на Балканах 1856–1878 гг. / В. Н. Виноградов. – М. : Наука, 1986. – 415 с.
4. Гончаренко А. В. Початок Східної кризи 70-х рр ХІХ ст.: нові мотиви британо-російського суперництва у Східному питанні / А. В. Гончаренко // Сумська старовина. – Суми : СумДУ, 2008. – № XXIV. – С. 58–65;
Гончаренко А. В. Східне питання та британо-російські відносини в травні-липні 1876 р. / А. В. Гончаренко // Сумська старовина. – Суми : СумДУ, 2007. – № XXIII. – С. 24–35.
5. Западные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского. 40–80 гг. XIX века. – М. : Наука, 1975. – 575 с.
6. Карасев А. В. В предверии войны: Восточный кризис и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878 гг. / А. В. Карасев // Россия и Болгария: К 125-летию русско-турецкой войны 1875–1878 гг. – М. : Конти, 2006. – С. 33–47.
7. Костомаров Н. И. Русский мир. / Н. И. Костомаров – К. : Радуга, 2006. – 252 с.
8. Нарочницкая Л. И. Россия и национально-освободительные движения на Балканах 1875–1878 гг. / Л. И. Нарочницкая. – М. : Наука, 1979. – 142 с.
9. Освободительная борьба народов Боснии и Герцеговины и Россия 1865–1875. Документы / [сост. В. И. Косик и др.]. – М. : Наука, 1988. – 440 с.
10. Россия и восстания в Боснии и Герцеговине 1875–1878 роках. Документы / [сост. В. И. Косик и др.]. – М. : Индрик, 2008. – 448 с.
11. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878 гг. / [отв. ред. А. Л. Нарочницкий]. – М. : Наука, 1978. – 438 с.
12. Сборник Договоров России с другими государствами 1856–1917. / [под ред. Е. А. Адамова]. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1952. – 464 с.
13. Формирование национальных независимых государств на Балканах (конец XVIII –70-е гг. XIX) / [Вяземская К. К., Гросул В. Я., Писарева Ю. А. и др.]; под ред. И. С. Достяна. – М. : Наука, 1986. – 430 с.
14. Хитрова Н. И. Освободительная борьба Черногории 1876–1878 гг. – накануне и во время русско-турецкой войны 1877–1878 гг. / Н. И. Хитрова // Россия и Болгария: К 125-летию русско-турецкой войны 1875–1878 гг. – М. : Конти, 2006. – С. 108–115.

Подлесна А.В. Російська допомога балканським народам у період Східної кризи 1875–1878 рр.

У статті з'ясовано питання щодо російської допомоги балканським народам у період Східної кризи 1875–1878 рр.

Ключові слова: Східна криза, балканські народи, слов'янські комітети.

Подлесная А.В. Русская помощь балканским народам в период Восточного кризиса 1875–1878 гг.

В статье выяснен вопрос относительно русской помощи балканским народам во время Восточного кризиса 1875–1878 гг.

Ключевые слова: Восточный кризис, балканские народы, славянские комитеты.

Podlesna A.V. Russian's assistance to Balkan's people in the period of Eastern crisis 1875–1878.

The article is devoted to the problem of Russian's assistance to Balkan's people in the period of Eastern crisis 1875–1878.

Key words: Eastern crisis, Balkan's people, Sloviaan committee.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477) «1918»

Глущенко С.В.

ВІДНОСИНИ КАПІТАЛОВЛАСНИКІВ УНР ІЗ НІМЕЦЬКО-АВСТРІЙСЬКИМИ «ОКУПАЦІЙНИМИ» СИЛАМИ У БЕРЕЗНІ–КВІТНІ 1918 РОКУ

Період березня-квітня 1918 р. – досить специфічний етап Української революції 1917–1920 рр., що сповнений численними протиріччями, викликаними зіткненням інтересів одразу кількох політичних сил, відмінних як за національною, так і соціальною приналежністю.

Відносини капіталовласників на українських територіях із представниками Німеччини й Австро-Угорщини є важливим аспектом у процесі наростання кризи влади ЦР та її усунення. Крім того, аналіз цієї співпраці дозволяє оцінити роль внутрішнього чинника у поваленні соціалістичної влади в Україні і вплив неукраїнських великих поміщиків, промисловців і банкірів на революційні та державотворчі процеси в українських землях.

Дослідження проблеми взаємовідносин капіталовласників і «окупаційних» сил Центральних держав у березні-квітні 1918 р. велося досить своєрідно у ареалі зарубіжної української історіографії, сучасної і радянської.

Не є дивним той факт, що у межах СРСР події розбудови української державності Центральною Радою розцінювалися як політична активність дрібнобуржуазних кіл, а, відповідно, діяльність капіталовласників – як контрреволюція і досліджувалася однобоко із яскраво вираженим суб'єктивізмом.

Зарубіжна українська історіографія, що представлена працями сучасників революційних подій, містить ґрунтовні матеріали з даного питання. Зокрема, праця М. Шкільника «Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 роках: Спомини і роздуми», видана у 1971 р. в Торонто, містить дані про роль власницького елемента в соціальній структурі тодішнього суспільства України, а також його діяльність [15]. Необхідно зазначити, що не дивлячись на існування великої кількості праць, що

стосуються режиму Гетьманату в 1918 р. і, безпосередньо, П. Скоропадського, зазначений аспект досліджений слабо. При цьому, необхідно відмітити праці П. Мірчука «Українсько-московська війна (1917 – 1919)» і «Українська державність. 1917–1920» опубліковані у Торонто в 1957 р. та Філадельфії 1967 р., відповідно [8]. В цих монографіях автор робить короткий аналіз ролі Павла Скоропадського у досліджуваних явищах.

Говорячи про сучасну українську історіографію варто наголосити, що розгляд цього періоду обмежується аналізом відносин німецького та австрійського представництва із ЦР. Тим не менше, матеріали дослідження існують. Відтак, корисні відомості подаються у монографії «Українська державність у 1917–1919 рр.», виданій у Києві 1995 р., авторами якої є Ю. В. Павленко і Ю. О. Храмов [9].

Ця стаття присвячена аналізу відносин власників на території УНР із німецько-австрійськими «окупантами», як одного з головних чинників, що спровокував падіння Української ЦР.

Повернення УЦР до Києва на початку березня 1918 р. ознаменувалося відновленням курсу, який вона сформувала Третім і Четвертим Універсалами. У порівнянні з порядками, котрі запроваджували більшовики, відновлений режим був менш реакційним по відношенню до середніх і вищих верств суспільства, але соціалістичний за своєю суттю, він проголошував свою неприязнь до цих прошарків. Внаслідок присутності військ Центральних держав, які контролювали, головним чином, залізницю та територію України для організації вивозу «хліба», згідно з умовами Брест-Литовського мирного договору саме іноземні політики набагато ефективніше контролювали територію, ніж український уряд.

Стрімке падіння авторитету Центральної Ради серед широких верств населення призвело до активізації консервативних політичних сил, усунутих від урядової діяльності. Партії, які репрезентували інтереси заможних верств суспільства намагалися вплинути на урядові кола з метою обмеження їх «соціалістичних експериментів». Безумовно, впевненості їх лідерам надавала присутність в Україні німецько-австрійського війська, командування якого теж без захвату ставилося до соціалістичної орієнтації правлячих партій [7, 62–63].

Прийшовши на Україну німецьке командування було здивоване, не знаходячи в ній партій несоціалістичної орієнтації, які б репрезентували інтереси власницьких кіл. Спочатку це давало їм підстави вважати, що

соціалісти справді висловлюють волю українського народу і разом з ними можна керувати країною. Але дуже швидко вони розчарувалися, не знаходячи нікого, хто був би здатний керувати державою, навіть розробляли план запровадження на Україні прямого військового правління [9, 110].

Великі землевласники, а також впливові банкіри й промисловці мали можливість, за допомогою окупаційних сил боротися за відновлення свого привілейованого становища в суспільстві. Тим більше, що самі окупанти були зацікавлені в нормалізації діяльності адміністративної системи, що полегшувало б справу вирішення завдань, які привели їх на Україну.

Факт входження вищезазначених кіл у контакт із німцями та австрійцями не викликає сумніву. Н. Полонська-Василенко, зокрема, зазначає, що польські поміщики Поділля та Волині звернулися до австрійського командування із проханням розв'язати селянські організації, відновити поміщицьке землеволодіння і ввести примусову селянську працю. Поміщики організували власні легіони, з допомогою яких намагалися відібрати землі, роздані земельними комітетами, а німецькі частини їм допомагали. На Лівобережній Україні поміщики об'єднувалися з дрібними землевласниками та заможними селянами і ухвалювали резолюції з вимогами скасувати земельний закон. Представники цих груп зверталися до німецького війська, а ті знаходили моральну підтримку збоку німецьких офіцерів [12, 482–483].

Ще один учасник тих подій, голова УЦР Михайло Сергійович Грушевський, описуючи тогочасні дії іноземних військ вказує на те, що німецько-австрійські команди діяли за вказівкою місцевих польських та російських поміщиків, заводчиків та їх представників, заарештовували сільські земельні та продовольчі комітети, примушували селян повертати узятий в економії інвентар і навіть відібрану у поміщиків землю [3, 577].

Інший відомий історик, учасник тих подій, Дмитро Іванович Дорошенко, підтверджуючи тезу про слабкість зв'язку української Ради Народних Міністрів із місцевою адміністрацією, наводить у своїх спогадах такі дані: «Зв'язок з провінцією наладжувався дуже слабо. На ґрунті бездіяльності й фактичної відірваності уряду від життя на місцях почали виникати такі з'явища, як спроби деяких великих землевласників (і на Правобережжю і на Лівобережжю) самим порозумітися з німцями – крім українського уряду – щодо охорони своїх маєтків й відшкодування за пограбування селянами поміщицького майна зимою 1917–1918 років [4, 239].

Дослідник Олег Федішин, представник української діаспори у Північній Америці, зазначає, що зв'язки українських впливових кіл із представництвом Центральних держав були «забарвлені» їх гострим протистоянням із соціалістичним урядом, вказуючи на те, австрійські окупаційні війська підтримували зв'язки з різними місцевими організаціями, владними структурами, які відверто і однозначно заперечували Раду і все те, що вона відстоювали (наприклад, міська дума Одеси) [16, 158].

Інший представник української діаспори, дослідник Михайло Шкільник поряд із протистоянням соціалістичного та капіталістичного напрямів розвитку України, вказує ще й на національний фактор, що мав місце у боротьбі за владу. Він зазначає, що аристократія і буржуазія на Україні була без огляду на національність проросійська навіть процарська і наставлена ворожо до австро-німецької влади, що прибула на Україну скріплювати і обороняти українську невинну соціалістичну державу, яка грозила її екзистенції загибеллю. Коли ж ця провідна верства помітила, що між нашим урядом і німецькою владою приходить до непорозумінь особливо на тлі виконання господарчих зобов'язань, постановила змінити тактику і використати це непорозуміння для своїх цілей, вдаючи перед німцями лояльних громадян України. Аристократія і багатії – на Україні дуже чисельні і багаті – скріплені ще такими ж утікачами з півночі, отворили двері своїх величавих палат і явірців по всій Україні, а особливо в центрі – Києві для німецьких і австрійських представників військової і цивільної влади, які всі були з високими родовими прізвищами і легко знаходили спільну мову і взаємне розуміння. Ті «україноненависники» представляли в часі приятельських розмов, багатих прийнятть і гучних забав, що властиво нема ніякого українського народу, що всі є росіяни, ...малороси і безпросвітні темні маси, керовані групкою молоді збільшовизованої інтелігенції під проводом сивоволосого старика Михайла Грушевського, до того соціаліста-революціонера. Ті маси негідні ніяких особистих і політичних свобод. Тільки нагайкою можна успокоїти ті революцією розбурхані маси, завести лад, безпеку і господарство. Лише провідна верства спроможна вив'язатись з економічних зобов'язань супроти Німеччини і Австрії. Ті соціалістичні міністри неспроможні до якоїсь будови української держави. До того треба притягнути обов'язково їх, т.зв. культурно-продуктивну верству на Україні. Для переконання сипали, як з мішка, аргументами з соціального законодавства, особливо

про соціалізацію і націоналізацію землі і підприємств, про невміння ведення адміністрації, про анархії і безпорядки в країні.

Усі ці російські конспіратори виступали як оборонці України і прихильники інтересів німців, прикриваючи свої дійсні цілі – знищити українську державу і відновити старорежимну Росію [15, 189–190].

Відомий український меценат тих часів, великий землевласник, Є. Х. Чикаленко, розповідаючи про можливі наслідки окупації українських земель іноземними військами, також не оминає стороною національний фактор: «Австріяки (розумій – поляки) заберуть собі Правобережну Україну з Одесою, а німці, порозумівшись з кацапами – Лівобережну т. є. Донецький басейн» [5, 16].

Інший учасник революційних подій, представник партії УПСР, П. Христюк зазначав: «...вся буржуазія на Україні – українська і неукраїнська, загнана в закутки суспільного життя революцією, побачила одразу в реакційному німецькому війську своїх природних спільників, заступників і оборонців від «руїнників-соціалістів». Поміщики і капіталісти почали одверто мобілізувати свої сили для контрреволюційного виступу» [2, 86–87].

Отже, учасники революційних подій, а також дослідники цього важливого періоду історії України констатували факт тісної співпраці німецько-австрійського представництва і власників капіталу, що пояснювалося потребою перших організувати виконання економічних домовленостей згідно з умовами Брест-Литовського договору й намаганням інших сприяти встановленню лояльної до їх стану влади.

У березні-квітні 1918 р. в УНР діяли політичні організації, що відстоювали інтереси власників різного гатунку. Внаслідок аграрного характеру економіки колишньої Російської імперії і українських земель, зокрема, основну масу власників представляли особи пов'язані із сільським господарством, що й зумовило наявність політичних організацій складених із поміщиків і селян-землеробів. Ці об'єднання умовно можна розділити на три групи.

До першої варто віднести Українську федеративно-демократичну партію і Українську демократично-хліборобську партію. Ці об'єднання, сформовані у середовищі інтелігенції та, виступаючих за самостійність України, відстоювали інтереси власників узагалі, а разом із тим боролися за створення прийнятних економічних умов для розвитку українських

земель. Більше того, УДХП прагнула зміцнення української державності й виступала за парцеляцію великої земельної власності [13, 7].

УФДП так і не стала впливовою політичною силою через якості, зрозумілі у колі професорів, що склали її основу, але малоефективні у водограї запеклих політичних пристрастей. УДХП через свої самостійницькі настрої вступала в конфлікт із німецькою та австрійською адміністраціями через їх політику, що обмежувала суверенність незалежної УНР [9, 113].

Друга група представлена Союзом земельних власників і Радою земель. Союз земельних власників та Рада земель захищали збереження поміщицьких латифундій, тому піддавали різкій критиці ідеї дроблення сільськогосподарських маєтків. Союз земельних власників користувався впливом переважно на Лівобережній Україні, а серед його членів переважали росіяни-поміщики. Рада земель була організацією правобережних земельних власників, де більшість становили поляки [13, 7].

Через таку позицію цих поміщицьких об'єднань, загалом неукраїнських, вони, не відстоюючи українських національних інтересів, йшли на зближення з представництвом Центральних держав з метою знайти захисників свого привілейованого становища.

Третя група представлена організацією, що на початку березня 1918 р. була створена колишнім царським генералом Павлом Скоропадським, що українізував 34-й корпус російської армії, перетворивши його на 1-й Український, і на початку жовтня 1917 р. був обраний генеральним отаманом Вільного козацтва – добровільної напіввійськової організації дрібних землевласників. Створене П. Скоропадським об'єднання отримало назву Українська Народна Громада, яка, на відміну від вищезгаданих партій, висувала поряд із власними програмними цілями ідею консолідації усіх антисоціалістичних сил. УНГ складалася із представників давніх козацько-старшинських родів Лівобережжя: М. Гижицький, В. Кочубей, М. Устимович та інші [6, 73].

Серед членів громади (їх кількість, за найоптимістичнішими оцінками, не перевищувала 2 тис. чол.) значну частину становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став Павло Скоропадський. Керівництво УНГ поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України [13, 7].

У власних спогадах П. Скоропадський розмірковує над ідейними засадами УНГ наступним чином: «Я полагал, что такая партия объединит

всех собственников без различия оттенков в борьбе против разрушительных социалистических лозунгов, которые к сожалению, у нас, раз исповедуется социализация, одни имеют успех» [10, 123].

У програмі новоствореної партії декларувалися визнання у тодішній момент УНР, принцип «невизначеності» майбутнього державного устрою України, який мав бути визначений на основах політичного й національно-історичного майбутнього самим народом. Разом з тим наголошувалося на неприйнятності як самодержавства, «нездатного задовольнити різнобічні потреби народу, що виявляються при парламентському устрої», так і «відірваних від життя теорій максималістів». Програма в інших місцях намагалася примирити крайні погляди: у робітничому й аграрному питаннях, культурному будівництві, мовній політиці, хоча й рішучо наголошувала на самобутності, єдності та самостійності України, національному згуртуванні всіх українців, рівності всіх перед законом, обов'язковості державної української мови, недоторканності особи, помешкання та майна розвитку приватної ініціативи тощо [11, 45–46].

Тим не менше, всупереч проголошеному політичному курсу, що передбачав єднання антисоціалістичних сил і піднесення українських культурних цінностей як важливого пріоритету, дійсність виявилася відмінною від ідей. Безперечно, такий політичний курс мав би об'єднати УНГ з УДХП, тим більше, що П. Скоропадський розділяв саме їхній аграрний проект: «...хлеборобы-демократы признавали только вполне законные способы парцеляции крупных имений. Я тоже был сторонник мелких хазяйств, особенно на Украине...» [10, 137]. Проте його діяльність у майбутньому була пов'язана із Союзом земельних власників, про що він сам говорив як про захід зумовлений об'єктивними причинами: «Я більше був на стороні Хліборобів-Демократів, але мусів в той час рахуватись з далеко сильнішим «Союзом» [8, 45].

Щоправда, існують свідчення, які спростовують проукраїнську налаштованість цього великого землевласника, а також ставлять під сумнів тезу щодо бажання провести парцеляцію великої земельної власності.

Зокрема, очевидець революційних подій Осип Войнаренко подає відомості про існування таємної відозви Павла Скоропадського до поміщиків, написаної українською мовою. Наводячи її не дослівно, він передає такі положення звернення: «Я маю 70 тисяч десятин землі, але ні одної не дам грабіжникам. Ми сваволу цю переможемо, тільки будьте тверді й безпощадні. Не майте жалю до хамів, не робіть винятків між ними,

всі вони хамської крові». Але найбільш корисним для нашого дослідження є уривок, який автор подає у повній відповідності до оригіналу: «Вірте, що нам Бог допоможе і німецький вояк» [1, 58].

Отже, враховуючи вищенаведений факт, можна об'єднати всі ланки процесу активної діяльності Павла Петровича, як консолідуючого, за його власною оцінкою, чинника в антисоціалістичному русі в УНР у березні-квітні 1918 р., а з точки зору конкретних подій – репрезентанта інтересів великих землевласників, загалом неукраїнського походження і світогляду, що з опорою на сили провідних капіталістичних країн прагнули повалити українську соціалістичну владу.

У середині квітня П. Скоропадський вже встановив контакт з німецьким командуванням і відкрив йому свої плани щодо перевороту, який він із своїми прихильниками по «Українській Громаді» готував з кінця березня. Запропонований ним вихід із кризової ситуації, що склалася, був визнаний німецькими представниками доцільним [9, 108].

П. Скоропадський про встановлення зв'язків із німецьким «Оберкомандо» (військовою адміністрацією) розповідає у своїх спогадах. Він зазначає, що близько 10 квітня 1918 р. під час короткої зустрічі з князем Карлом Радзивіллою, останній натякнув йому, що відносно його персони у німецькій адміністрації існують певні міркування. Через кілька днів він отримав запрошення на зустріч із начальником розвідувального управління «Оберкомандо» майором Гасце. Ця зустріч відбулася, і на ній Гасце цікавився партією, яку створив П. Скоропадський і його минулою службою. Наступні побачення, за словами генерала, відбулися 13-го і 15-го квітня. Крім Гасце на них був присутнім інший майор – Ярош. Цього разу ініціатором спілкування був саме П. Скоропадський, який відкрив свої плани державного перевороту, попросивши нейтралітету німців і можливого блокування дій галицьких Українських січових стрільців. Конкретної відповіді не було, але майори повідомили, що з ним побажає зустрітися начальник штабу німецьких військ дислокованих на Україні, генерал Гренер. 24 квітня у П. Скоропадського відбулася зустріч із Гренером, на якій були присутні вже знайомі йому Гасце і Ярош. При цьому спілкуванні німецький генерал поставив умови на яких мав би існувати режим встановлений українськими правими силами у випадку успішного державного перевороту, який готувала УНГ. Згідно з поставленими вимогами майбутній режим мав зупинити анархію на периферії, забезпечити злагоджений вивіз провіанту в Центральні держави

на основі економічного договору укладеного німцями із урядом ЦР 23 квітня, надавши при цьому німцям повноваження із контролю над цим процесом. Економічні вимоги, забезпечення вільної торгівлі, ставили українську економіку «на коліна» перед німецькою. Скоропадський не говорить ствердно про свою згоду, як підсумок зустрічі, лише вказуючи, що на прийняття рішення потрібен час [10, 140; 142; 147–149].

Успіх справи скинення соціалістичного уряду засвідчив зв'язок між новою владою та німцями, що дозволяє зробити висновок про те, що консервативні власницькі кола прийняли умови німецької сторони, що є логічним з огляду на відсутність іншої, більш-менш прийнятної для них, альтернативи.

Євген Чикаленко у своєму щоденнику дає відомості про розмову з головою німецько-українського товариства професором Рорбахом, що прибув до Києва у травні 1918 р. Німець дає оцінку подіям досліджуваного періоду з німецької сторони: «Есерівський уряд з своєю соціалізацією землі був абсолютно непереносний для німецького уряду; його треба було скинути – і замінити несоціалістичним, але обов'язково українським. Німецьке командування, яке складається з фонів та баронів, увійшло тут в добрі особисті стосунки з людьми свого класу – з російською аристократією, яка й виставила П. Скоропадського як українського аристократа на Голову уряду, а він запевнив німців, що утворить самостійну українську державу, бо й сам весь час марив про це – він українізував корпус, яким командував, став потім на чолі вільного козацтва, яке організувалось на Київщині і т. д. Німці, бачивши досі в Україні тільки соціалістів, які й у Германії їм ненависні, дуже зраділи Скоропадському і допомогли йому захопити владу» [5, 30]

Безперечно, поміщицький елемент був основною капіталовласницькою верствою, але промисловці та банкіри, значення яких було меншим, також відігравали помітну роль у досліджуваних явищах.

Вже цитований нами Є. Чикаленко дає корисні відомості з цього приводу, описуючи політику німців на українських землях: «...з зовнішнього боку вийшло так, як той казав, що запросили німця допомогти нам одбитись від брата, який 260 років гнітив нас; німець охоче прийшов допоміг, а потім сам сів на місце вигнаного і тепер гнітить нас, та ще й удає начебто не він, а то ми самі поміж собою не помиримось, буржуазія, мов, з соціалістами та большевиками борються. Він увійшов в близький контакт з польсько-жидовсько-російською буржуазією та поміщиками, передав їм формально

владу, закрасивши її в український самостійницький колір, а сам що хоче, те й робить! Мені розказував один прихильний до нас жид, що ще до більшовицького нападу польські та російські пани робили при дворах Відня та Берліна всякі заходи, аби німці вмішались в українські справи і встановили тут спокій та лад, а коли Ц. Рада закликала німців, то ота буржуазія з Добрим на чолі склалась на величезний хабар, який розподілила між впливовими колами Берліна та Відня. Кажуть, буржуазія, боячись, що наш есерівський уряд піде й далі слідом за большевиками, охоче давала гроші на те, щоб німці скинули цей уряд та завели у нас німецький лад. А що уряд наш пішов би слідом за більшовицьким, то це факт, бо ще. здається, до Різдва Винниченко розказував, що Грушевський дуже перелякався за своє майно, коли довідався, що Ткаченко виробляє законопроект, по якому уряд має одібрати в державну скарбницю 15-20 % всього приватного майна. Очевидно, про це знала міська буржуазія і, боячись, що й їй буде те саме, що й поміщикам, у яких дурно одняли землю, поспішила допомогти своїм товаришам по нещастю і зібрала немалі гроші на дарунок впливовим людям, які навіки визволять їх від такого грабування і знуцання, яке чинили на Україні російські большевики, здерши з українських городів кілька десятків мільйонів рублів» [5, 64].

Дослідник Д. Табачник наводить дані, що підтверджують роздуми сучасника тих подій, Є. Чикаленка. Зокрема, він підтверджує факт існування неформальних зв'язків впливового київського банкіра і цукрозаводчика, єврея Абрама Доброго, із німцями на Україна та II Рейхом, узагалі: «Київський банкір був наближеним до німецького командування, виконував його найконфіденційніші доручення стосовно вивозу українського продовольства в Німеччину й посилення ролі німецьких концернів в економіці України. В УНР А. О. Добрий продовжував свою спекулятивну діяльність, підриваючи своїми діями економічний потенціал країни, але вжиті проти нього незаконні заходи завдали урядові величезної шкоди» [14, 111; 112]

Отже, відносини капіталовласників на території УНР у березні-квітні 1918 р. із німецьким та австрійським представництвом – це важливе явище у процесі наростання кризи функціонування уряду ЦР і подальшого його повалення. Ці взаємини охопили значну частину власницьких елементів, переважно їх верхівку, і створили умови для проведення державного перевороту й установа режиму набагато зручнішого для центральних

держав і прийнятнішого, у порівнянні із соціалістичним, земельним власникам, промисловцям, банкірам, торговцям.

Підсумовуючи проведені дослідження необхідно зазначити те, що даний аспект історії діяльності Української Центральної Ради, мало розроблений сучасною українською історіографією, що робить матеріали статті корисними у контексті вивчення Української революції 1917–1920 рр.

Джерела та література

1. Войнаренко О. До нової Полтави / О. Войнаренко. – Нью-Йорк, 1955. – 286 с.
2. Гирський Д. Дивні способи виправдовування антидержавної політики: (Відгук на фальсифікації соціалістів з табору УНР) / Д. Гирський. – Торонто : Батьківщина, 1973. – 184 с.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський; [Укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк]. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 736 с.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко . – Мюнхен, 1969. – 543 с.
5. Євген Чикаленко. Щоденник (1918–1919). У 2-х т.: Документально-художнє видання / Є. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 2.: 464 с.
6. Корновенко С. В. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918–1921 рр.) / С. В. Корновенко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 72–81.
7. Любовець О. М. Всеукраїнський Союз земельних власників у політичній системі гетьманату П. Скоропадського / О. М. Любовець // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 60–72.
8. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919) / П. Мірчук. – Торонто : Ліга визволення України, 1957. – 80 с.
9. Павленко Ю. В. Українська державність у 1917–1919 рр. : Іст.-генет. аналіз / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 262 с.
10. Павло Скоропадський. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / Павло Скоропадський [Гол. ред. Я. Пеленський]. – Київ – Філадельфія, 1995. – 496 с.
11. Папакін Г. В. Павло Скоропадський : патріот і державотворець, людин. Історико-архівні нариси / Г. В. Папакін. – К., 2003. – 282 с.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – 2-е вид. – К. : Либідь, 1993. – 608 с.
13. Солдатенко В. Ф. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму / В. Ф. Солдатенко // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 5–19.
14. Табачник Д. В. Українська дипломатія: Нарис історії 1917–1990 рр. : навч. посіб. для студентів вузів / Д. В. Табачник. – К. : Либідь, 2006. – 768 с.: іл.
15. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках : Спомини і роздуми / М. Шкільник. – Торонто, 1971. – 366 с.
16. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918 / О. Федюшин [пер. с англ. Л. А. Игоревского]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 334 с.

Глуценко С.В. Відносини капіталовласників УНР із німецько-австрійськими «окупаційними» силами у березні-квітні 1918 р.

У статті досліджується проблеми ролі даного явища у процесі наростання кризи соціалістичної державної влади в Україні та її скинення.

Ключові слова: *капіталовласники, соціалістична влада, німецько-австрійські «окупаційні» сили.*

Глущенко С.В. Отношения капиталовладельцев УНР с немецко-австрийскими «оккупационными» силами в марте-апреле 1918 г.

В статье рассматривается проблема роли этого явления в процессе роста кризиса социалистической государственной власти в Украине и её устранение.

Ключевые слова: *капиталовладельцы, социалистическая власть, немецко-австрийские «оккупационные» силы.*

Glushchenko S.V. Relationship between capitalists of UPR and germany-austrias «invaders» forces in march-april 1918.

Article is devoted to problem of role of this fact in process of growing the depression of socialistic state power and it's dethrone.

Key words: *capitalists, socialistic state power, germany-austrias «invaders» forces.*

УДК 346.9:37.018.32:329-057.177 «1960/1980»

Дубодєлов А.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ УГКЦ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ВІРУЮЧИХ У 60–80 РОКАХ ХХ СТ.

Актуальність теми обумовлена тим, що Греко-Католицька церква, попри тривале перебування в підпіллі, відіграє важливу роль у сучасному українському суспільстві і справляє на нього неабиякий вплив. Вивченню цієї проблеми присвятили свої праці такі вчені як: С. Кульчицький, М. Наєнко, Т. Ніколаєнко, В. Роод, А. Русначенко, [4–6; 8–9]. Разом з тим проблема правозахисної діяльності УГКЦ вивчена недостатньо.

Мета статті – проаналізувати діяльність УГКЦ щодо захисту прав своїх віруючих у 60–80-х роках ХХ ст.

Після угоди Й. Сталіна з Російською православною церквою (РПЦ) у 1944 р. остання стає одним з інструментів нагляду та впливу на суспільство. Тому радянська влада прагнула підпорядкувати всі інші конфесії РПЦ або знищити їх узагалі. У межах цієї політики було проведено Львівський Собор у 1946 р., на якому УГКЦ «возз'єдналася» з Російською Православною Церквою [2, 127]. Після «возз'єднання» посилювався масовий терор проти священнослужителів-уніатів. Митрополит Йосип Сліпий, єпископи і понад тисячу священників були репресовані. Три тисячі парафій було ліквідовано або насильно «переорієнтовано» у православ'я. Багато уцілілих представників УГКЦ – священників і просто віруючих – пішли у підпілля і проводили катакомбні богослужіння.

Хрущовська «відлига» принесла свободу більшості політичними в'язням, але не свободу совісті. Внаслідок післясталінської амністії у 1956–1957 рр. з ув'язнення і заслання на Західну Україну повернулося багато

священиків, зокрема єпископи Іван Лятишевський та Микола Чернецький. Однак вони були звільнені із заборонаю релігійної діяльності [1, 223].

Практично по всій Західній Україні були поширені катакомбні церкви і навіть катакомбні монастирі УГКЦ. Наприклад, навесні 1960 р. було виявлено три жіночі катакомбні монастирі. Греко-католицький рух на Західній Україні був масовим. Населення чинило опір руйнації, розграбуванню храмів, використанню церковних приміщень як господарських складів та іншим проявам вандалізму радянської влади. Віруючі влаштовували страйки, викидали з храмів те, що там складувала влада, займали закриті церкви тощо. Були спроби захищати права віруючих шляхом петицій, відкритих листів, звернень. 15 листопада 1958 року священик катакомбної греко-католицької церкви Григорій Будзінський звернувся до Генерального Прокурора СРСР із протестом проти переслідувань його за релігійною ознакою. Це перший лист Г. Будзінського, що потрапив на Захід шляхами самвидаву [4, 67].

27 січня 1963 року митрополит Йосип Сліпий вийшов на волю після 18 років ув'язнення та заслання. Після звільнення він виїхав до Відня, звідки переїхав до Риму. Перед еміграцією він висвятив на єпископа катакомбної церкви колишнього ігумена монастиря Василя Величковського. Знаходячись у Римі, митрополит, а згодом патріарх і кардинал Йосип Сліпий відіграв велику роль як у привертанні уваги світової спільноти до проблем зі свободою совісті в СРСР, зокрема стану УГКЦ, так і в підтримці духу віруючих в Україні. На II Ватиканському соборі захищав права УГКЦ, прагнув здобути для неї патріархат. «В памятный день 15 октября 1964 г. Слипый сказал о том, что «речь идет о самом существовании Восточных Церквей с их самобытным богослужением и обрядами, речь идет о том, быть или не быть» [8, 191]. Йосип Сліпий указував на те, що окатоличення східних християн проводилось і раніше, але не так інтенсивно, навіть без дозволу Ватикану.

«Ответственные за такое положение дел в прошлом сослужили плохую службу Церкви и проявили свое полное непонимание вселенской миссией Церкви, которая призвана сохранять единство в многообразии во всех его проявлениях. Эти люди не задумывались о том, что Церкви грозит духовное малокровие, если оставит ее в одной лишь латинской форме и лишит ее богатых традиций, литургического многообразия, богатейшего святоотеческого и агиографического наследия Восточных Церквей» [8, 191].

Митрополит уважав, що такі дії місіонерів віддалять зближення Західної та Східної церков, а також становитимуть загрозу особистому патріотизму народів зі східною традицією. «Им трудно себе представить, как можно называть себя настоящими украинцами, русскими, греками и вместе с тем отказаться от унаследованной и привычной для них восточной Литургии» [8, 191].

У листопаді 1965 р. українські католики подали лист до отців II Ватиканського собору: «Второй Ватиканский Вселенский Собор торжественно провозгласил свободу вероисповедания неотъемлемым правом каждого человека, правом, являющимся основой человеческого достоинства. Это основополагающее право должно быть признано обществом и правительствами государств. Поэтому Собор осуждает любое нарушение этого священного права, безразлично, какой силой и властью это делается. На основании этого заявления Собора нижеподписавшиеся епископы Украинской Католической Церкви в изгнании сообщают, в каком прискорбном положении находится Церковь на их родине... Каждый, кто считает себя членом Католической Церкви, считается преступником и подлежит самому суровому наказанию, каковым являются длительные сроки заключения или ссылка в сибирские концлагеря... Провозглашение Собором права на свободу вероисповедания является для Украинской Церкви совершенно бесполезным. Церковь ... утратила официальное признание как юридическое лицо и не имеет права жить в соответствии со своими традициями, несмотря на то, что Конституция Украинской Советской Социалистической Республики всем гражданам гарантирует это право в числе других основных прав» [8, 191–192]. На II Ватиканському соборі з 29 вересня по 4 жовтня 1965 р. у Римі відбулась «Конференція українських католицьких єпископів».

На конференції розглядалися такі проблеми:

1. Мова Літургії.
2. Підготовка священнослужителів.
3. Єкуменічний діалог з православними.
4. Апостолат мирян.
5. Створення Українського Патріархату [8, 192].

Створення Українського Патріархату не було вирішено з таких причин: «по соображениям общей религиозной ситуации. Создание Патриархата в данный момент может вызвать усиление религиозного преследования в Советском Союзе. Во-вторых, существует экуменическая проблема.

Создание этого Патриархата может нанести вред зарождающимся и еще очень непрочным контактам с Московским и Константинопольским Патриархатами, даже поставить их под угрозу. И, в-третьих, советские власти могут расценить этот шаг как политическое оскорбление. Конференция украинских епископов приняла к сведению эти доводы государственного секретаря, но в заключительном заявлении не отступила от своего намерения «выполнять свои пастырские обязанности на основе принципов церковного права и под руководством митрополита и Верховного Архиепископа, который по желанию украинских верующих должен носить титул Патриарха. Это решение Синода, подписанное всеми принимавшими в нем участие епископами, будет передано Папе» [8, 192–193].

Відомі звернення і виступи Й. Сліпого «На трибуналі ім. А. Сахарова» – у листопаді 1977 р., «До католицьких діячів» – у серпні 1978 р., «Церква мучеників» – у липні 1980 р. [4, 67].

Рух УГКЦ був поширений і далеко за межами території сучасної України. Він діяв в еміграції – у США, Канаді, Італії тощо, а також на своїй традиційній території: у Чехословаччині, Польщі та Румунії, в яких провадилася політика, аналогічна до політики СРСР. Тільки ліберальний Уряд ЧССР на чолі з Олександром Дубчеком у січні 1968 р. легалізував УГКЦ і дав дозвіл на відновлення Пряшівської єпархії [9, 86].

Після «празької весни» тиск на УГКЦ посилювався, посилювався й опір владі. У 1968 р. у селі Тисмениці Івано-Франківської області селяни захищали церкву, яку влада хотіла зруйнувати. Вони прогнали міліцію і зачинилися в церкві. Облога тривала 3 дні. За це було заарештовано «організатора бунту», колгоспного коваля Володимира Василика і засуджено за ст. 62 КК УРСР на 7 років таборів суворого режиму. І це далеко не поодинокий випадок судової розправи над віруючими УГКЦ. Були й інші – позасудові репресії проти греко-католиків: побиття священників, відбір церковного інвентарю, обшуки, профілактичні бесіди, штрафи тощо. З жовтня 1968 р. релігійні гоніння ще більше посилювалися. Почалися тотальні обшуки греко-католицьких священників. Під час обшуків відбиралися всі речі, які стосувалися релігії, і не лише вони. Відбиралися магнітофони, друкарські машинки та навіть гроші. За обшуками й допитами послідували арешти. У Львові було заарештовано отця Петра Городецького, у Коломиї – отця Романа Бахталовського. У січні 1969 р. було заарештовано єпископа Василя Величковського [5, 87]. У жовтні того самого року його було засуджено до 3 років позбавлення волі за

ст. 187-1 КК УРСР. Такий саме термін отримав і отець Петро Городецький. Отця Романа Бахталовського було засуджено за ст. 62 ч. 1 та 209 ч. 1 КК УРСР до 3 років ВТК суворого режиму та 5 років заслання [6, 57].

Попри репресії, кількість священиків УГКЦ збільшувалась, зростала і кількість катакомбних богослужінь, монастирів тощо. У 1973 р. католицький священик Володимир Прокопів, який проживав у Литві, їздив з делегацією греко-католиків до Москви. Вони подали петицію про легалізацію УГКЦ, під якою поставили свої підписи 12 тисяч віруючих Західної України [10, 98]. У 1973 р. кадебісти викрили підпільну типографію української католицької літератури. Того самого року ЦК КПУ розглядала питання щодо діяльності катакомбної УГКЦ в Україні, внаслідок чого владою були прийняті додаткові заходи боротьби з віруючими, наприклад знищення святинь – місць паломництва греко-католиків [11, 109].

В середині 70-х років ХХ ст. правозахисний рух стимулював до легальної боротьби інші рухи, у тому числі релігійні. Першою правозахисною організацією щодо захисту прав віруючих УГКЦ стала «Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви в Україні». Вона була створена 9 вересня 1982 р. До її складу увійшли Йосип Тереля – голова, отець Григорій Будзінський – секретар, отці Ігнатій та Діонісій, Стефанія Петраш-Січко [11, 109]. Були зроблені заяви про створення груп, в яких проголошувалася мета і завдання ініціативної групи та її склад. Далі група звернулася з меморандумом до уряду УРСР. У цьому документі засуджувався Львівський Собор 1946 р. і ставилися 9 вимог до легалізації УГКЦ. 24 грудня 1982 р. було заарештовано голову ініціативної групи Й. Терелю. Його було засуджено на 1 рік за дармоїдство – один з улюблених прийомів боротьби з дисидентами. Виконуючим обов'язки голови групи став Василь Кобрин [11, 111]. У той час група мала ще одну назву: «Комітет захисту католицької віри в Україні». Василь Кобрин написав низку звернень щодо захисту УГКЦ, сприяв виданню та поширенню «Хроніки української католицької церкви». Органи безпеки почали переслідування членів групи. Тільки похилий вік урятував від ув'язнення Григорія Будзінського [3, 76].

12 липня 1983 р. група звернулася з проханням до Міністра внутрішніх справ УРСР дати дозвіл на реєстрацію греко-католицьких парафій та переглянути справу Й. Терелі. Відсидівши свій термін, наприкінці грудня 1983 р. Й. Тереля вийшов на волю і знову очолив групу. Він написав звернення до Голови німецьких католиків Ганса Майера, в

якому детально розповідалося про злочини радянської влади проти церкви, націй, людства. На знак протесту проти репресій деякі віруючі УГКЦ у середині 80-х років зреклися радянського громадянства, зокрема Й. Тереля відмовився від громадянства СРСР у 1984 р. [7, 105].

Отже, УГКЦ різними шляхами прагнула досягти легалізації – від захоплення храмів до надсилання листів до радянських установ та зарубіжних інстанцій. Важливими були намагання митрополита Й. Сліпого та його послідовників досягти створення на II Ватиканському соборі Патріархату УГКЦ. Важливим стало створення Ініціативної групи захисту прав віруючих і церкви в Україні та звернення до Уряду УРСР з вимогами легалізації УГКЦ. Незважаючи на те, що Патріархат УГКЦ був створений лише за часів незалежності України, а проти діячів застосовувалися репресії протягом усього часу панування радянської влади, рух УГКЦ не вщухав.

Джерела та література

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л. Алексеева – М. : ЗАО РИЦ «Зацепа», 2001. – 384 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
3. Кочур Г. Феномен Лукаша / Г.Кочур // Наука і культура. – 1989. – Вип. 23. – С. 337–344.
4. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) / С.В. Кульчицький // Історія України – 2000. – № 8. – С. 1–24.
5. Наєнко М. Історія українського літературознавства / М. Наєнко. – К. : Академія, 2001. – 310 с.
6. Ніколаєнко Т. Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років / Т. Ніколаєнко, М. Клименко // Історія України. – 2000. – № 12.
7. Овсієнко В. Світло людей. Спогади-нарис про Василя Стуса, Юрія Литвина, Оксану Мешко / В. Овсієнко. – К. : Бібліотека журналу УРП «Республіка», 1996. – 108 с.
8. Роод В. Рим и Москва / В. Роод. – Львів : Монастир Монахів Студійського Уставу Видавничий відділ «Свічадо», 1995. – 193 с.
9. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні Середина 1950-х - початок 1990-х років / А. Русначенко. – К. : Видавництво ім. О.Теліги, 1998. – 720 с.
10. Русначенко А. Спротив робітництва та робітничі протести в Україні (кін. 50-х – поч. 80-х рр.) / А. Русначенко // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 51–57
11. Сапеляк С. Хроніки дисидентські від головосіку: Невольничча мемуаристика / С. Сапеляк. – К. : Смолоскип, 2003. – 259 с.

Дубодєлов А.В. Діяльність УГКЦ щодо захисту прав віруючих у 60–80 роках XX ст.

У статті розкрита діяльність української Греко-Католицької церкви щодо захисту прав віруючих у 60–80-х роках XX століття. Значну увагу звернено на проблему створення Патріархату УГКЦ.

Ключові слова: Україна, Греко-Католицька церква, віруючі.

Дубоделов А.В. Деятельность УГКЦ в защиту прав верующих в 60–80 гг. XX в.

В статье раскрыта деятельность украинской Греко-Католической церкви относительно защиты прав верующих в 60–80-х годах XX века. Большое внимание уделено проблеме создания Патриархата УГКЦ.

Ключевые слова: Украина, Греко-Католическая церковь, верующие.

Dubodelov A.V. An activity of the Ukrainian Greek-Catholic church in protection the religious people's rights in the 60–80 of the XX-th century.

An activity of the Ukrainian Greek-Catholics Church in protection of the religions people's rights in the 60–80-s of the XX century was analyzed in the article. Much attention is paid to the problem of creation of the UGC Church.

Key words: Ukraine, Greek-Catholics Church, religions people's.

УДК 37.014.5 +32 + 001 + 008 «1918» (477)

Конотоп Ю.В.

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ОСВІТИ, НАУКИ І КУЛЬТУРИ У ЧАСИ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО

Політика гетьманської держави у галузі освіти, науки та культури стала об'єктом дослідження таких вчених, як: В. Г. Врублевський, Д. І. Дорошенко, О. Д. Зубалій, І. Нагаєвський, О. О. Нестуля, В. І. Онопрієнко, Д. С. Ращенко, О. В. Янковська [4; 2; 6; 3; 8; 5; 6; 1]. Науковці ретельно опрацювали окремі аспекти цієї політики, але узагальнюючих праць, котрі б конкретизували діяльність гетьманату у цій сфері ще не було опубліковано.

Мета статті – проведення комплексного дослідження діяльності владних структур Української Держави гетьмана П. Скоропадського у галузі освіти, науки, культури та пам'ятнико-охоронної сфери.

Політика Української Держави щодо культури, освіти і науки, яку проводило Міністерство народної освіти і мистецтв була достатньо ефективною. Якщо протягом 1917–1918 навчального року було відкрито 30 українських гімназій, то у кінці 1918 р. їх уже налічувалося 825 [1, 108]. Важливого значення у становленні національної школи за часів Гетьманату набув закон про обов'язкове навчання українській мові і літературі, прийнятий Радою Міністрів 1 серпня 1918 р. а також історії та географії в усіх середніх школах, починаючи з 1918–1919 навчального року [1, 110]. Розуміючи складнощі у проведенні політики українізації освіти, відомий історик Д. Дорошенко зауважував: «... не можна було самими наказами

провести українізацію, тут доводилось творити нові школи, брати для них той педагогічний персонал, який уже був підготовлений, спішно постачати підручники і в рідких випадках переробляти вже існуючі російські школи на українські... Тільки такий спокійний процес творення з одного боку нових українських шкіл і повільної українізації вже існуючих шкіл російських не викликав би незадоволення, опозиції з боку широких кругів міського населення і не призводив би до непотрібного, ускладнюючого життя молодій держави» [2, 235].

Необхідно зазначити, що і гетьман П. Скоропадський у культурно-освітній діяльності яка була нерозривно пов'язана з національним питанням та вихованням українського патріотизму, виступав як обережний поміркований політик. З цього приводу він зазначав: «В національному питанні я вважав потрібним найсильніше підтримувати українські національні змагання, але не культивувати в українців особливої ненависті до Росії і не накидати силоміць українську культуру, знаючи, що для розвитку всякої культури далеко більш корисний її повільний органічний зріст, ніж поверхове і примусове прищеплювання» [3, 86].

Значне місце в українізації посіла Українська академія наук. Це стосується не лише її українізованих досліджень, а й самої атмосфери прагнення відродження вітчизняної культури, сприяння національної самосвідомості, що панувала в ній. У червні 1918 р. за наказом міністра народної освіти та мистецтв М. П. Василенка головою комісії по виробленню законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві було призначено ординарного академіка Російської Академії наук В. І. Вернадського. Її членами були затверджені: заслужений професор Харківського університету Д. І. Багалій, заслужений професор сільськогосподарського відділу Київського політехнічного інституту М. Т. Кащенко, ординарні професори державного університету св. Володимира Б. О. Кістяківський, І. І. Косоногов, ординарний професор Лазаревського інституту східних мов А. Ю. Кримський, заслужений професор державного університету св. Володимира Г. Г. Павлуцький, ректор державного університету св. Володимира Є. В. Спекторський, ординарний професор державного університету св. Володимира О. В. Сперанський, ординарний професор інституту інженерів шляхів сполучення та Петроградського політехнічного інституту С. П. Тимошенко, екстраординарний професор Дінського університету Є. К. Тимченко, ординарний професор Київського українського

державного університету М. І. Туган-Барановський, заслужений ординарний професор державного університету св. Володимира П. А. Тутковський та завідувачий мережею дослідних полів та центральною дослідною станцією Всеросійського товариства цукрозаводчиків С. Л. Франкфурт. Секретарем комісії було призначено В. Л. Модзалевського, його помічником – В. К. Дем'янчука [4, 32]. Концепція Української академії наук, запропонована В. І. Вернадським і підтримана цією комісією, стала подальшим кроком на шляху становлення національної науки у державі. В. І. Вернадський вказував на необхідність визнання Української Академії наук міжнародним союзом академій [5, 6].

Статут Української Академії наук, а також законопроект про її заснування підготовлений В. І. Вернадським, А. Ю. Кримським і М. І. Туган-Барановським та пояснювальна записка до нього, підписана М. П. Василенком, були подані на розгляд та затвердження Ради Міністрів [4, 38].

М. П. Василенко з цього приводу зазначив, що «утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо ще й досі багато людей, які скептично і з насмішкою відносяться до українського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського народу, не вважають можливим розвиток української освіти, мови й науки» [6, 19].

Розвиток політичних подій не дав можливості розглянути ці питання 18–19 жовтня 1918 р., на що розраховував М. П. Василенко. Криза кабінету загальмувала справу із затвердженням законопроекту і це було зроблено Радою Міністрів лише 14 листопада 1918 р. Міністром освіти на той час був П. Я. Стебрицький. Того ж дня гетьман П. Скоропадський затвердив прийняти Радою Міністрів закон про заснування УАН в Києві [1, 38].

В Українській Державі багато уваги приділялося видавництву книжок та періодики. Влітку 1918 р. в Києві працювали 15 українських видавництв, 8 із них мали власні друкарні. Протягом 1917–1918 рр. в Україні було видано 630 найменувань українських книжок і сотні назв брошур, загальним тиражем майже 7 млн. примірників. Загальна кількість періодичних видань українською мовою у 1918 р. сягала 212 назв [1, 112].

Для збереження книжкового фонду та періодики влада пішла на створення Національної бібліотеки. Національна бібліотека Української держави була заснована згідно з законом гетьманського уряду від 2 серпня 1918р. при Українській Академії наук. У законі акцентувалася увага на тому, що «... бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути

зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні й друкарські). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії, і інші твори друкарень літографій і металографій, видані на Україні та за кордоном» [7, 80].

Із перших кроків української державності збільшився попит на національну кінопродукцію. За Гетьманату, 20–21 червня 1918 р., у Києві відбулась «Українська кінематографічна виставка» – фактично перший кінофестиваль українських документальних фільмів. А на початку липня 1918 р. було засноване товариство «Українфільм», що до нього під патронатом держави увійшли банки, громадянські організації та приватні особи. Фактично, це була перша в Україні кіновиробнича фірма за участю держави [1, 115].

Під час правління гетьмана П. Скоропадського розвивалося театральне мистецтво. У цей період два з українських театрів набули статусу державних. Законом від 28 серпня 1918 р. Український драматичний театр став Державним українським драматичним театром (директор Б. Крижецький, головний режисер – О. Загаров), а восени 1918 р. Український національний театр було перетворено на Державний театр (мистецький керівник – П. Саксаганський). Обом театрам було надано постійне приміщення і державне утримання. Державні театри сприяли поширенню національної ідеї серед глядачів. Українське театральне мистецтво виступало важливим чинником культурного процесу [1, 115].

Для підготовки молодих акторів і режисерів, постановою гетьманського уряду від 30 серпня 1918 р. було засновано Державну драматичну школу [7, 84].

У листопаді 1918 р. була відкрита Українська академія мистецтв – перший вищий художній навчальний заклад України. До її професорського складу ввійшли М. Бойчук, М. Жук, В. Кричевський, Ф. Кричевський, О. Мурашко, Г. Нарбут та інші видатні митці [1, 116].

Талановита українська молодь мала змогу отримати вищу освіту у новостворених Українському державному університеті у Києві та Українському університеті у Кам'янці-Подільському [6, 19].

У контексті розвитку національної освіти 28 вересня 1918 р. Радою Міністрів Української Держави був ухвалений закон про відкриття кафедр українознавства в Харківському та Новоросійському університетах [7, 84].

Гетьманський режим досить багато зробив для збереження історико-культурної спадщини. Для цього було створене Головне управління

мистецтв та національної культури в структурі якого почав функціонувати відділ охорони пам'яток. Це управління, залишаючись у відомстві Міністерства народної освіти та мистецтва було цілком автономним і мало свій окремий бюджет [2, 252]. У відділі охорони пам'яток на той час працювали: С. Аршиневський, М. Біляшівський (голова відділу), А. Грабар, О. Гуцало, Н. Дацько, В. Іщенко, Ф. Кондратенко, І. Косенко, Г. Красицький, І. Моргілевський, А. Постоловський, К. Татарин, К. Трохименко, К. Широцький, В. Шугаєвський. У відділі також були створені секції охорони пам'яток археології та реєстрації пам'яток.

Опікувався відділ створенням і нових пам'ятнико-охоронних органів на місцях, з цією метою тимчасові повноваження комісарів по охороні пам'яток були надані знавцям місцевої старовини А. Мальованому, і Є. Сувчинському на Поділлі, Б. Милорадовичу на Чернігівщині, викладачеві Житомирської духовної семінарії Фотинському, вчителеві Уманської гімназії Олексієву [8, 102].

Фахівців-пам'яткознавців також готували у Київському археологічному інституті (КАІ). Ректором інституту був М. Довнар-Запольський, а вченим секретарем Н. Поконський. Досить швидко інститут став одним з найавторитетніших навчальних закладів Києва. Важливе місце в його роботі займали науково-дослідні експедиції, диспути з різних проблем історії, археології та мистецтва України. Значною популярністю користувалися публічні лекції викладачів та слухачів КАІ, у яких приверталась увага не лише до проблем минулого України, а й до збереження її пам'яток. Влітку 1918 р. було вжито заходів для організації охорони пам'яток Ольвії. Тоді ж спільними зусиллями співробітників відділу охорони пам'яток, центральних та місцевих органів гетьманської адміністрації було зірвано спробу німецького генерала Менгельбера провести розкопки з пам'ятних Саптівських курганів, які упродовж багатьох років досліджував відомий археолог В. О. Бабенко [8, 104].

Пам'ятко-охоронною діяльністю займалося і Міністерство сповідань. При Міністерстві сповідань було створено власний відділ охорони пам'яток церковної старовини, у якому працювали В. Барвінок, О. Дьяконенко, М. Істомін, І. Кречетович (голова відділу), В. Левитський, К. Нікітіна, Д. Піотровська, М. Сагарда, П. Скибинський, М. Туницький [8, 108].

Влітку 1918 р. значну роботу провела комісія утворена при Міністерстві сповідань з метою повернення в Україну вивезених до Росії культових пам'яток. До її складу входили М. Біляшівський, В. Завіткевич

(голова), П. Зорін, В. Іконников, І. Кречетович, М. Могилянський, В. Модзалевський, П. Мохор, Г. Нарбут, Н. Полонська. У доповідній записці «Про евакуацію в Росію та пограбоване більшовиками церковне майно України», направлений у вересні 1918 р. до української делегації на переговорах з Росією, названа комісія надала досить повний реєстр церковного культурно-історичного майна вивезеного з України [8, 109].

Однак складна військово-політична ситуація у країні, падіння гетьманату, не дала змогу реалізувати багатьох починань у галузі освіти, науки та культури.

Джерела та література

1. Янковська О. В. Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) / О. В. Янковська // УІЖ. – 2005. – № 2 – С. 105–118.
2. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 р.р. В 2 т. – Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К. : Темпора, 2002 – 352 с.
3. Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття. / І. Нагаєвський – К. : Український письменник, 1993 – 412 с.
4. Врублевський В. Г. До створення Української наук / В. Г. Врублевський // УІЖ. – 1993. – № 1. – С. 29–39.
5. Онопрієнко В. І. Доля науки в Україні (кінець XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) / В. І. Онопрієнко, Щербань Т. О. // УІЖ. – 1993. – № 4–6. – С. 3–14.
6. Зубалій О. Д. Ращенко Д. С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) / О. Д. Зубалій, Д. С. Ращенко // УІЖ. – 1998. – № 5 – С. 13–23.
7. Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів./ Упорядники М. І. Панчук (керівник), І. Л. Гомуляк, С. С. Діброва та ін. – К. : Наукова думка, 1994 – 558 с.
8. Нестуля О. О. Охорона пам'яток України за гетьманату (1918 р.) / О. О. Нестуля // УІЖ. – 1994. – № 1. – С. 101–111.

Конотоп Ю.В. Політика Української Держави щодо освіти, науки і культури у часи правління гетьмана П.Скоропадського.

У статті аналізується політика Української Держави щодо освіти, науки і культури у часи правління гетьмана П. Скоропадського.

Ключові слова: Українська Держава, гетьман, освіта, наука, культура.

Конотоп Ю.В. Политика Украинского государства в области образования, науки и культуры в период правления гетмана П. Скоропадского

В статье анализируется политика Украинского государства в области образования, науки и культуры в период правления гетмана П. Скоропадского.

Ключевые слова: Украинское государство, гетман, образование, наука, культура.

Konotop Yu. V. The policy of Ukrainian State for enlightenment, science and culture in the period of government of getman P. Skoropadskiy.

The article is devoted to the policy of Ukrainian State for enlightenment, science and culture in the period of government of getman P. Skoropadskiy.

Key words: Ukrainian State, getman, enlightenment, science, culture.

УДК 371.2"1920/1930"(477)

Кузьменко Т.Л.

**СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ УСТАНОВ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ УКРАЇНИ
У 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ ХХ СТ.**

Культурно-освітнє життя національних меншин півдня України стало об'єктом дослідження таких істориків, як В. В. Голоти, В. Г. Гончарука, М. Д. Дихана, Г. П. Іваненко [11], В. В. Павленко, Т. М. Проня, О. Л. Семотюка, Л. Д. Якубової [8; 9; 2; 4; 11; 6; 3; 10]. Вищеперелічені фахівці детально вивчали окремі аспекти культурно-освітнього життя етнічних груп населення України, але питання про створення мережі культурно-просвітніх установ півдня України, де проживають найчисельніші етнічні групи національних меншин, ще потребує додаткового дослідження.

Мета статті – детальне опрацювання історії створення та діяльності національних меншин півдня України у 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Практична реалізація політики коренізації стосовно тих, хто проживав у південному регіоні, набула по лінії культурно-освітньої роботи найрізноманітніших форм і методів. За своїм змістом та спрямуванням вона не відрізнялася від політосвітньої роботи, котра проводилася в масштабах всієї країни. Головним її завдання було проведення агітаційно-масової роботи, формування активу, який би організував підтримку радянській владі, здійснення масового виховання населення в дусі пануючої марксистсько-ленінської ідеології. Необхідно зазначити, що за складом населення південь України був багатонаціональним. Станом на 1 січня 1924 р. на території Одеської губернії, яка на той час адміністративно співпала з територіальними меншинами півдня України, знаходились Одеська, Єлисаветградська (Зінов'ївська), Миколаївська, Херсонська, Балтська округи. Наприкінці 1924 р. частина Одеського та Балтського округів відійшли до новоутвореної Молдовської АСРР. У досліджуваній період тут проживало більш як 50 національностей. Отже, до середини 20-х рр. ХХ ст. Одеська губернія мала у своєму складі 5 округів, у яких проживало: українців – 2315089 чол., росіян – 538308 чол., білорусів – 19927 чол., поляків – 23368 чол., болгар –

32156 чол., німців – 123204 чол., молдаван – 68694 чол., греків – 3844 чол., євреїв – 316591 чол. [1, 87–88].

Культурно-освітня робота у середовищі чисельної групи національних меншин півдня України здійснювалася за допомогою створених клубів, бібліотек, хат-читалень, театрів, видавництва книг та періодики.

У містах культурно-освітня та політвиховна робота проводилась у клубах. У Одесі в лютому 1924 р. розпочав свою діяльність Центральний інтернаціональний клуб імені Карла Маркса. При ньому була створена Балканська комуністична федерація, що налічувала 30 болгар та 10 південних слов'ян. У травні 1924 р. при клубі були створені німецька, польська, молдавська і латинська секції, а в січні-1925 р. – болгарська, яка налічувала 204 члени. До кінця 1925 р. Одеський клуб налічував 1550 членів [2, 18]. Аналогічні клуби розпочали свою діяльність у Херсоні, Миколаєві, Первомайську, Єлисаветграді.

Особливою прихильністю населення користувався Миколаївський робітничий клуб імені Ю. Мархлевського. Його найбільше відвідували поляки та євреї. Лекції «Про участь поляків у соціалістичному будівництві», «Про національну політику», «Про білий терор у Польщі», які читалися польською мовою, слухали від 30 до 120 чоловік. Освітня робота клубу включала ще й організацію роботи гуртків: крою та пошиву, де займалося 40 чоловік, драмгуртка, в якому займалося 20 чоловік, домоводства. Освітньою роботою в Миколаєві було охоплено 578 поляків [3, 152]. Керівництво клубами здійснювалося правліннями, до яких входили представники всіх секцій, обрані загальними зборами членів клубу. Правління із свого складу обирало робочу трійку, яка повсякденно керувала його діяльністю. При клубах працювала масова, господарська, художня, бібліотечна та інші комісії. У своїй повсякденній роботі клуби і секції жваво відкликалися на всі поточні події політичного, культурного і громадського характеру, організацією найрізноманітніших форм масово-художньої та політично-освітньої роботи. Певне місце у діяльності клубів відводилося відпочинку і розвагам: хоровому співу, іграм, літературним читанням, народній музиці, вечорам самодіяльності, шахово-шашковим турнірам тощо [2, 19].

Утворення національних навчальних закладів розпочалося у 1920–1921 рр. Наприклад, у Одесі в 1920 р. утворено німецьку школу-комуну, школу-клуб, організовано курси по підготовці педагогів із знанням німецької мови. Завдяки зусиллям Вірменської секції

Харківського губернського відділу народної освіти у 1921р. в Харкові було відкрито вірменський робітничий клуб, гуртки та школи з викладанням вірменською мовою. У 1923 р. тільки в Одеській губернії було відкрито 116 німецьких, 82 єврейських, 10 болгарських, 2 польських, по одній грецькій, вірменській, чеській, шведській та грузинській школі [4, 100]. У 1924–1925 рр. впровадження системи освіти для національних меншин набуло ще більшого розмаху. Цьому сприяли формування законодавчої бази, збільшення державного фінансування, поживлення роботи Ради національних меншостей Наркомату освіти, Центральної Комісії у справах національних меншостей та інших державних установ. У 1924–1925 навчальному році в Україні діяло 1565 шкіл з російською мовою викладання, а також 566 німецьких, 342 єврейських, 255 польських, 43 болгарських, 10 чеських, 3 асирійських, 3 вірменських та 1 шведська школа. Наступного навчального року кількість шкіл національних меншин становила: російських – 1214, німецьких – 625, єврейських – 457, польських – 337, болгарських – 74, чеських – 17, вірменських – 5, асирійських – 3, шведських – 1. У 1925–1926 навчальному році було утворено 12 молдавських шкіл поза межами Молдавської АСРР, а у 1926–1927 навчальному році – 15 греко-еллінських [4, 101]. Переважна більшість шкіл функціонувала у південноукраїнському регіоні.

Культурна робота у селах, де компактно проживали національні меншини, проводилася у сільбудах та хатах-читальнях. Переважна більшість їх знаходилася на півдні України. На межі 20–30-х років на території України існувало 94 сільбуду та 71 хата – читальня для представників російської національної меншини, 27 сільбудів і 93 хат – читалень для представників єврейської національної меншини, 14 сільбудів і 77 хат – читалень для представників польської національної меншини, 4 сільбуду та 1 хата – читальня для представників німецької національної меншини, 52 сільбуду і 2 хати – читальні для представників молдавської національної меншини, 20 сільбудів та 12 хат – читалень для представників болгарської національної меншини, 19 сільбудів та 4 хати – читальні для представників грецької національної меншини [4, 30].

Важливого значення для ефективності роботи культурно-освітніх установ національних меншин мало їх забезпечення книжковою продукцією та періодикою. У 1926 р. видання літератури мовами національних меншин у Харкові було утворено Всеукраїнську філію Центрального видавництва Народів СРСР, яка діяла при Президії ВУЦВК.

У 1926–1927 видавничому році Українська філія Центровидав випустила 99 назв книжкової продукції, з них: польською мовою – 34, німецькою – 24, єврейською – 23, болгарською – 17, грецькою – 1. До утворення Української філії література мовами національних меншин видавалася Державним видавництвом України, Книгоспілкою Юрвидавництвом. До того ж видавництво «Культур Ліга» спеціалізувалося на виданні літератури єврейською мовою, а видавництво «Трибуна» – польською. Частина літератури, в основному мовами мало чисельних етнічних груп, придбавали за кордоном [5, 110].

У другій половині 20-х р. зростали тиражі періодики мовами національних меншин. Так, з 1928 по 1930 роки тираж німецької газети «Нове село» зріс з 86 до 10 тис. примірників. Показники єврейської газети «Зірка» зріс з 11 до 14 тис. примірників, єврейської газети «Будь готовий» з 12 до 23,5 тис. примірників, польської газети «Серп» з 6,5 до 7,7 тис. примірників. У середині 20-х років стали видаватися й інші газети, зокрема німецькою мовою – «Сурма» (тираж 20 тис. примірників); «Молодий наступ» (тираж 10 тис. примірників); єврейською мовою – «Кустар» (тираж 8,5 тис. примірників); «Молода Гвардія» (тираж 8 тис. примірників); польською мовою – «Голос Молоді» (тираж 5 тис. примірників); «Будь Готовий» (тираж 8 тис. примірників); молдавською мовою – «Молдавія соціалістична» (тираж 10 тис. примірників) [5, 111].

За матеріалами Ради національних меншин Наркомату освіти у 1926 р. Українська філія Центрвидаву видавала низку журналів мовами національних меншин, зокрема єврейською – «Радянська освіта», німецькою мовою «Виховання та просвіта», «Нова земля». Держвидав України видавав також єврейською мовою літературно-політичний журнал «Новий світ» та видавництво «Культур Ліга» – журнал «Єврейська мова» [4, 30].

Серед національних меншин популярністю користувалося театральне мистецтво. Перша пересувна театральна трупа у середовищі болгарської національної меншини була створена в 1926 р. у селі Преслав за ініціативою Наркомпроса для обслуговування населення Мелітопольського, Одеського округів і Криму. До її репертуару, поряд з п'єсами українських і російських драматургів, увійшли твори болгарських авторів: «День поминок померлих» Еліни Пеліної, «Свекруха» Анни Каріми. Наркомат став ініціатором створення й іншого болгарського театру. 20 травня 1934 р. у Одесі зі студентів сектора Одеського театального училища та кращих драмгуртків організовано Болгарський

колгоспний театр-студію ім. Георгія Демитрова, який представляв свої вистави на сценах клубів болгарських національних районів [6, 124]. 1933 р. був організований державний єврейський театр в Одесі. Труппу склали актори з Пересувного державного Єврейського театру Правобережжя та випускники єврейської студії режисера Г. Рубінштейна. Із 1935 р. художнім керівником театру був Е. Лойтер. У спектаклях блискуче грали Л. Бугова, Л. Меєрсон, П. Міндлін, В. Шварцер та інші [7, 406].

З 1933 по 1941 рр. діяв Німецький радгоспно-колгоспний театр, який обслуговував німецькі колгоспи на Одещині та в Криму. Художній керівник Е. Беренд-Гроа намагався побудувати репертуар не тільки з російської та зарубіжної класики, але й познайомити глядачів з сучасною німецькою драматургією – «Захватчики» Г. Вангенгейма, «Винтовки Тереси Каррар» Б. Брехта. В трупі театру працювали актори В. Адлер, Л. Геттерлс, Е. Гешоннен, Е. Моллер, Х. Фризон, Т. Шауер, [8, 19]. У 1933 р. розпочав свою діяльність Маріупольський державний грецький театр, до складу якого входили 24 актори. Труппа театру обслуговувала грецькі національні райони Маріупольщини і ставила п'єси на грецькій мові [9, 78].

Отже, театральне життя півдня України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. було насиченим. Але на початку 30-х рр. через активну роботу установ цензури починають з'являтися театральні п'єси з явно політичною спрямованістю. Поруч з класичними, з'являються твори, присвячені революційним подіям 1917 р., громадянській війні, індустріалізації, колективізації, що було обумовлено вимогами часу та ідеологічною атмосферою у радянському суспільстві міжвоєнного періоду.

Поряд з розвитком театрального мистецтва культурно-освітня робота передбачала розбудову радіо- та кіномережі, яка своїми засобами пропагувала соціально-економічну і культурну політику партії та держави. Після 1925 р. в Одесі було налагоджено радіомовлення єврейською, німецькою та болгарською мовами [10, 17]. У Дніпропетровську було налагоджено радіомовлення польською, єврейською та латинською мовами [11, 55].

Отже, можна констатувати, що у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. на півдні України була створена мережа культурно-освітніх установ для потреб національних меншин. Ці установи стали осередками виховання комуністичної молоді, сприяли розповсюдженню ідей марксизму-ленінізму серед національних меншин. За умови надання певної свободи

для організації та діяльності клубів, шкіл, хат-читалень, бібліотек, театрів, видавництва та розповсюдження книг та періодики зростала політична свідомість населення етнічних груп півдня України, яких влада активно залучала до будівництва соціалізму.

Джерела та література

1. Черкаський А. В. До питання про етнонаціональний склад населення півдня України у 20-ті роки ХХ ст. / А. В. Черкаський // УДЖ. – 1993. – № 11–12. – С. 87–91.
2. Дихан М. Д. Болгари – політ – емігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. / М. Д. Дихан – К. : Видавництво Київського університету, 1973 – 158 с.
3. Пронь Т. М. Польська етнічна меншина Миколаївщини в процесі національно-культурного будівництва 20-х років ХХ ст. / Т. М. Пронь // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Випуск 5. – Херсон, 2001. – С. 147–155.
4. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки) : коренізація і демократизація / Л. Д. Якубова // УДЖ. – 1998. – № 6. – С. 22–36.
5. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття). / Б. В. Чирко – К. : Асоціація «Україно», 1995 – 215 с.
6. Павленко В. Болгари в Україні / В. Павленко // Віче. – 1995. – № 7. – С. 115–126.
7. Нариси з історії та культури євреїв України / Упорядники та редактори: Л. Фінберг та В. Любченко. – К. : Дух і Літера, 2005. – 440 с.
8. Голота В. В. Театральна Одеса. / В. В. Голота – К. : Мистецтво, 1990. – 245 с.
9. Гочарук К. Грецький театр України 1920–1930-х років: світло та тінь / К. Гочарук // Київська старовина. – 2002. – № 2 – С. 75–81.
10. Семотюк О. Л. Особливості національно-культурного розвитку етнічних меншостей півдня України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. / О. Л. Семотюк // Етнокультурні процеси на півдні України в ХІХ–ХХ ст. : Збірка наукових праць ІІІ Регіональної наукової конференції 14–15 вересня 2000 р. – Запоріжжя, 2000. – С. 14–18.
11. Іваненко І. П. Національно-культурне будівництво на Україні у 20–30-ті роки: історія, досвід, проблеми / І. П. Іваненко, Б. В. Чирко // Радянська школа. – 1990. – № 2. – С. 52–57.

Кузьменко Т.Л. Створення та діяльність культурно-освітніх установ національних меншин півдня України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

У статті освітлюється створення та діяльність культурно-освітніх установ півдня України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Україна, національні меншини, південь.

Кузьменко Т.Л. Создание и деятельность культурно-просветительских учреждений национальных меньшинств юга Украины в 20-х – начале 30-х гг. ХХ вв.

В статье освещается создание и деятельность культурно-просветительских учреждений юга Украины в 20-х – в начале 30-х гг. ХХ вв.

Ключевые слова: Украина, национальные меньшинства, юг.

Kuzmenko T.L. Making is that to operation cultural and educational national minority the setting up of the south of the Ukraine in the 20th – at the beginning the 30's XX century.

In the article it is illuminated creation and activity of in a cultured way enlightenment establishments of the south of the Ukraine in the 20th – at the beginning the 30's XX century.

Key words: Ukraine, national minority, south.

УДК 94 (477) : 342.28 «1917/1918»

Ніконова О.Г.

РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.)

В історії України ХХ сторіччя період визвольних змагань, відновлення української державності після її повної втрати наприкінці ХVІІІ сторіччя є предметом особливої уваги. Українська Народна Республіка була першою українською державою ХХ сторіччя. А утворилася вона силами Української Центральної Ради, історія якої, нажаль, не існувала в радянській історичній науці – як результат маємо надзвичайно низьку наукову розробку теми. Лише її безпосередніми діячами здійснювалось вивчення і осмислення історії Української Центральної Ради, але це, по зрозумілих причинах, робилося досить суб'єктивно.

Досвід української революції став предметом дослідження представників різних галузей знань. Ось уже понад вісім десятиліть досвід української революції вивчається елітою українства як у самій Україні, так і елітою української діаспори. Усі дослідження, що вивчали становлення державотворчих процесів в добу Української революції, можна класифікувати за основним принципом: становлення до української державності в будь-якій формі за умови, що ця держава має бути незалежною суверенною Українською державою [5, 33].

Про ці буремні часи написано багато. Історіографічна спадщина увібрала тисячі монографій, брошур, нарисів, статей, присвячених найрізноманітнішим аспектам вітчизняної історії означеної доби. Серед цих праць необхідно зазначити праці В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала, які стояли біля витоків української історіографії УЦР. Так М. Грушевському належить первісна схема розвитку революції за часів УЦР. В. Винниченко і П. Христюк зробили спробу фундаментального аналізу української революції. Безумовним є те, що при написанні своїх праць, ці дослідники відобразили своє бачення та оцінку державотворчих процесів в Україні на початку ХХ століття. На наступних етапах накопичення історичних знань вони і склали основу різних підходів до оцінки визвольних змагань і УЦР, що їх очолила. Прибічники УЦР ідеалізували її діяльність, не помічаючи принципових помилок, яка та

допускала, інші продовжували відстоювати самостійницькі позиції і зосереджувались на критиці її помилок. Так сформувалось два напрями в зарубіжній історіографії української діаспори [5, 36].

І тому питання про діяльність УЦР, вивчене об'єктивно і з тверезим поглядом із сьогодення, має надзвичайну важливість для розуміння процесів тогочасного державотворення, що, до речі, дуже схожі на сучасності.

Мета статті – об'єктивне висвітлення розбудовчих процесів української державності в добу національно-визвольних змагань (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

У результаті збройного повстання в Петрограді 27–28 лютого 1917 року пав царський режим. Встановилося двовладдя. В Україні ситуація також складна. Поряд з органами Тимчасового уряду та робітничими і солдатськими Радами виник ще один орган – Українська Центральна Рада. Головою обрали М. С. Грушевського.

Можна виділити декілька етапів діяльності УЦР, а саме: березень-початок червня 1917 р. – становлення УЦР, формування її складу, боротьба за демократизацію й українізацію, співробітництво з Тимчасовим урядом, кристалізація ідеї автономії України у складі Росії; кінець червня – початок жовтня 1917 р. – поглиблення процесу державного будівництва в Україні на засадах автономно-федеративного принципу, легітимізація автономії в умовах досягнення тимчасового компромісу з Тимчасовим урядом; жовтень 1917 р. – січень 1918 р. – боротьба за владу з центральним більшовицьким урядом; березень – 28 квітня 1918 р. – існування формально самостійної Української Народної Республіки під протекторатом Німеччини й Австро-Угорщини.

Із створенням УЦР в Україні виник ще один орган влади, який взяв курс на демократизацію громадського життя, розв'язання соціальних конфліктів. Шлях до нового ладу, за висловом одного з лідерів УЦР В. Винниченка, пролягав через «самодіяльність, само творення, самоуправління» [4, 1].

19 березня 1917 року у Києві пройшла грандіозна демонстрація, у ході якої висувалися вимоги надати Україні автономію. 7-8 квітня 1917 року у Києві відбувся Український Національний Конгрес, на якому відбулося конституціювання УЦР, вона стала представницьким органом українського народу. І саме цей крок був першим до відродження нації на шляху державності [2, 2].

Необхідно наголосити, що від першого дня свого заснування Центральна Рада репрезентувала себе надстановою інституцією. На відміну від окремих політичних партій, вона захищала інтереси всього народу і перша публічно почала говорити від імені нації. М. Грушевський бачив її головне завдання так: «Українська Центральна Рада повинна бути центром українського політичного життя, вона повинна довершити організацію краю, повинна освідомлювати найширші маси України в політичних завданнях, що тим самим є і освідомлення національним». Керівництво УЦР почало роботу щодо створення підлеглих рад (губернських, міських, повітових).

Отже, в Україні створився трикутник політичних сил. Важливим рішенням конгресу була пропозиція, щоб кордони між автономними республіками в Новій Росії визначалися на основі етнографічного принципу.

За своїм соціальним походженням прибічники УЦР належали до дрібної буржуазії. Український селянин гадав, що УЦР краще допоможе йому отримати землі, ніж уряд у Петрограді, а український солдат сподівався, що вона швидше виведе його з війни. Проте були на Україні групи людей, які не підтримували Української Центральної Ради [2, 4].

Коли безпорадність Тимчасового уряду ставала очевиднішою, УЦР вирішила скористатися своїми перевагами. Щоб завоювати собі визнання найвищої політичної сили на Україні, 10 червня 1917 року вона видала Перший універсал, в якому проголошувалося: «Хай Україна буде вільною. Не відокремлюючись остаточно від Росії й не розриваючи зв'язків із Російською державою, хай український народ отримає право самому розпоряджатися своїм життям у своєму краї» [11, 56].

Згідно з демократичними організаційними принципами вищим органом Української Центральної Ради визнавалися її загальні збори. У «Наказі Українській Центральній Раді» від 23 квітня 1917 р. говорилося, що вони «визначають напрям і характер всієї роботи УЦР». Чергові збори повинні були скликатися не рідше, як один раз на місяць, крім того, в разі нагальної потреби могли бути скликані екстренні збори. За весь період існування Української Центральної Ради відбулося дев'ять загальних зборів.

Перші загальні збори відбулися 8 квітня в день завершення роботи Всеукраїнського національного з'їзду. Збори перевірили і затвердили список членів Української Центральної Ради, обраної з'їздом і сформували її виконавчий орган – Комітет Центральної Ради.

Другі загальні збори (22–23 квітня 1917 р.) розглянули питання про українізацію війська, ухвалили перший нормативний документ діяльності УЦР – згаданий вище наказ.

У центрі уваги третіх загальних зборів (7–9 травня 1917 р.) стояло питання взаємостосунків з Тимчасовим урядом, відрядження повноважної делегації до Петрограда з метою вирішення питання про право українського народу на національно-територіальну автономію.

Четверті загальні збори (1–3 червня 1917 р.) заслухали звіт В. Винниченка про поїздку делегації Ради до Петрограда, про відхилення Тимчасовим урядом дамагань автономії. Збори ухвалили звернутися до українського народу з закликком «негайного закладення підвалин автономного ладу в Україні». Ця постанова стала важливою підставою проголошення I Універсалу.

П'яті загальні збори (20 червня – 1 липня 1917 р.) затвердили утворення Генерального Секретаріату та його декларацію, ухвалили ряд резолюцій, що стосувалися реорганізації Центральної Ради, поповнення її представниками національних меншин, що проживали в Україні. Збори вирішили провести у Києві з'їзд народів Росії, які добивалися федеративного устрою країни, внесли зміни до статуту комітету Центральної Ради, розширили його права та кількість членів, обговорили хід переговорів лідерів Центральної Ради з делегацією Тимчасового уряду у Києві, схвалили II Універсал [12, 21].

Шості загальні збори (5–6 серпня 1917 р.) бурхливо обговорювали ситуацію, яка виникла після відмови Тимчасового уряду санкціонувати «Статут вищого управління України», заміни його «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду». На цих же зборах було поставлено питання про скликання Українських установчих зборів, а також засуджено ініціативу Тимчасового уряду про проведення у Москві 12 серпня Державної наради [11, 62].

Сьомі загальні збори (29 жовтня – 2 листопада 1917 р.) головну увагу приділили пошукам виходу з ситуації, яка склалася в країні після падіння Тимчасового уряду у Петрограді та збройного інциденту в Києві.

Восьмі загальні збори (12–17 грудня 1917 р.) гостро дебатували питання про мир та землю, розглянули хід підготовки до виборів Українських установчих зборів.

Дев'яті загальні збори (15–25 січня 1918 р.) схвалили закони про землю та восьмигодинний робочий день, внесли деякі зміни у закон про вибори до

Українських установчих зборів, обговорили хід мирних переговорів у Бресті, сити ацію, яка склалася у зв'язку з наступом більшовиків та по встанням на «Арсеналі», санкціонували реорганізацію Малої ради, затвердили В. Голубовича на посаді голови Ради на родних міністрів.

Спочатку Мала рада діяла як виконавчий орган і називалася Комітетом Центральної Ради. Перший склад цього Комітету (20 осіб) був обраний 8 квітня загальними зборами. Входили до нього президія Центральної Ради (голова та два його заступники) і 17 членів. Обов'язки і права Комітету були визначені наказом від 23 квітня 1917 р. Комітету доручалося виконувати поточну роботу «в конкретній, постійно змінючій обстановці моменту». Однак із самого початку він мав значну як організаційну, так і політичну свободу [1, 99].

Наприкінці червня відбулися принципові зміни в статуті Комітету. У ході реформування Комітет остаточно змінив свою назву. З липня і на далі він іменувався Малою Радою.

1 серпня Мала рада затвердила власний регламент. Що тижня вона повинна була збиратися на чергові збори, окрім того, при потребі голова Ради міг скликати і надзвичайні. При ухвалі важливих законодавчих рішень кворум встановлювався у 2/3 загального числа членів, при менш відпові дальних рішеннях – 1/2. Рішення приймалися простою більшістю відкритим, закритим чи поіменним голосуванням.

Незабаром УЦР оголосила про створення Генерального Секретаріату (15 червня 1917 р.), що мав правити за виконавчий орган уряду. Генеральний Секретаріат повинен був складатися з дев'яти генеральних секретарів (міністрів) і генерального писаря. 29 липня 1917 року Мала Рада затвердила Статут Генерального Секретаріату, який М. Грушевський назвав першою Конституцією України. Статут визначав взаємини між Генеральним секретаріатом і Малою Радою, порядок діяльності уряду, законодавчу процедуру тощо. Генеральний секретаріат був підзвітний Малій Раді [12, 20]. Отже, відбулося розмежування гілок влади, їх розподіл на законодавчу і виконавчу. Дії УЦР викликали невдоволення з боку Тимчасового уряду і лише черговий провал нового наступу російських військ в Галичині змусив його піти на переговори з УЦР. У переговорах взяли участь О. Керенський, І. Церетелі від Тимчасового уряду, М. Грушевський і В. Винниченко від УЦР. Тимчасовий уряд змушений був визнати Генеральний Секретаріат своїм крайовим органом управління п'яти українських губерній (Київської,

Полтавської, Подільської, Волинської, та Чернігівської). Це означало зростання авторитету, впливу і влади УЦР.

Проте УЦР позбавлялася законодавчих прав. Цей новий компроміс з російським урядом було зафіксовано у «Тимчасовій інструкції для Генерального секретаріату (14 серпня 1917 р.)» [10, 8].

Прикладом здатності до компромісу у напружених ситуаціях та стосунках з Тимчасовим урядом служить Другий універсал, який прийнято 3 (16) липня 1917 року. У ньому проголошувалося, що УЦР не стоїть за відділення України від Росії і відкладає вирішення питання про здійснення автономії України до Всеукраїнських Установчих Зборів.

Другий універсал був певною поступкою російському Тимчасовому урядові, компромісом, деякою мірою кроком назад порівняно з Першим універсалом. Це виявлялося у тому, що не визначалася територія, на яку поширювалася влада УЦР, не уточнювалися повноваження Генерального Секретаріату, особливо у відносинах із місцевими органами Тимчасового уряду. Проте проголошення самостійності України у тих умовах було нереальним.

Намагаючись перешкодити анархії та розгортанню громадянської війни, УЦР у Третьому універсалі (7 листопада 1917 р.) проголосила Українську Народну Республіку і накреслила широку програму перетворень: впровадити 8-годинний робочий день і контроль над виробництвом, скасувала приватну власність на землю, смертну кару, оголосила демократичні свободи [11, 77]. Але в ньому були суперечності. Зокрема, автори цього універсалу закликали: «станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й Усієї Росії». Але такий висновок суперечив дійсності: після невдалого корніловського і переможного більшовицького переворотів демократичний струмінь Лютневої революції практично зник. Отже, подальша підтримка автономістської позиції була вже абсурдною.

У своєму Третьому універсалі УЦР виступила з обіцянкою передати землю селянам. Однак її передання відкладалось до скликання Всеукраїнських Установчих Зборів. А селяни хотіли землю негайно. Перед їх очима був приклад Росії, де вже ділили панську землю. Це дещо підірвало авторитет Центральної Ради в очах бідноти.

У цілому ж Третій універсал став актом великої ваги: після 250 років неволі український народ офіційно задекларував відродження власної держави.

Восени 1917 року Україна фактично стала незалежною, проте ні народ, ні українські соціалісти цього не сприймали. До кінця грудня 1917 р. лідери УЦР не вважали суб'єктом міжнародного права, і тільки 26 грудня був створений Генеральний Секретаріат іноземних справ на чолі з А. Шульгіним [6, 112].

17 грудня 1917 р. був створений радянський уряд України – Народний Секретаріат на чолі з М. Скрипником. Таким чином, в Україні стало два уряди, які знаходилися в антагонізмі один до одного.

Ще 3 грудня 1917 р. Раднарком Росії проголосив «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» [11, 79]. У ньому визнавалась УНР і національні права українського народу. Сама ж Центральна Рада не визнавалась. Від неї ультимативно вимагалось пропустити радянські війська на Дон, припинити роззброєння радянських військ в Україні. У разі не прийняття вимог Раднарком оголошував ЦР «в стані війни проти Радянської влади». Це було втручання у внутрішні справи України, спроба поставити її у залежність від Раднаркому. І сама ж форма маніфесту свідчила про бажання радянської влади в Росії загострити відносини з УЦР.

9 січня 1918 р. на закритому засіданні Малої Ради М. Грушевський оголосив останній IV універсал УЦР: «Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу». Універсал став, без сумніву, поворотним пунктом української революції, бо нарешті українці рішуче заявили, що метою їхніх визвольних змагань є суверенна держава, захищає інтереси українського народу [11, 82]. 11 січня 1918 р. Мала Рада проголосила Україну самостійною незалежною державою, у зв'язку з чим IV Універсал повідомляв про перейменування Генерального секретаріату в Раду народних міністрів.

Очевидно, що він був наслідком не лише зовнішньополітичної кон'юнктури. Внутрішні потреби державного життя змушували Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат наприкінці 1917 і на початку 1918 років дбати про власну зовнішню політику, фінанси, судову систему, адміністративний апарат, зрештою Конституцію. Саме такі потреби спричинилися до проголошення IV Універсалу.

Проголошенням IV Універсалу Українська Центральна Рада довела, що українці є державним народом, який має політичну волю і спроможний її реалізувати.

Зазнавши поразки у боротьбі з більшовиками, УЦР вирішила використати зовнішній фактор. Спочатку вона домогалася підтримки Антанти, але не дочекавшись її, вступила в переговори з Четвертним Союзом. У день переговорів Генеральний секретаріат звернувся з нотою до всіх воюючих і нейтральних держав. Вказуючи на те, що влада Раднаркому не поширюється в Україну, Генеральний секретаріат заявив: мир, який хоче Росія укласти зі своїми супротивниками, стане чинним тільки тоді, коли його умови прийме уряд УНР. На засіданні у Брест – Литовську, яке відбулося за участі Росії і України, українська делегація заявила що має на переговорах самостійну позицію.

І пізніше 9 лютого 1918 р. представники УЦР підписали у Брест-Литовську угоду з Четвертним Союзом. Її суть зводилась до того, що цей Союз визнавав незалежність України, засвідчував припинення стану війни [6, 183].

29 квітня 1918 р. УЦР ухвалила Конституцію України, що називалася «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Перший же погляд на Конституцію переконає у тому, що вона позбавлена будь-якого ідеологічного чи пропагандистського забарвлення. Вражає те, що у вирі політичних пристрастей народився такий абсолютно нейтральний документ, де лише перша стаття прив'язувала його до тодішніх реалій. Україна проголошувалась суверенною, самостійною, незалежною державою. УНР мала стати парламентською республікою, але обрала першого президента України – М. С. Грушевського [9, 45].

Конституція мала підназву: «Статут про державний устрій, права цивільності УНР». Вона складалася з восьми розділів і 85 статей: I розділ – Загальні постанови. II розділ – Права громадян України. III розділ – Органи влади УНР. IV розділ – Всенародні збори УНР. V розділ – Про Раду Народних Міністрів УНР. VI розділ – Суд УНР. VII розділ – Національні союзи. VIII розділ – Про тимчасове припинення громадянських свобод.

Після ухвалення конституції УНР було здійснено переворот і Центральна Рада зійшла з політичної арени, вона залишила по собі яскравий слід, позначений як успіхами, так прорахунками.

Отже, проголошення автономії України сприяло зміцненню авторитету УЦР та подальшому розвитку українського національного руху. I Універсал був історичним кроком на шляху державотворення в Україні. II Універсал був певною поступкою російському Тимчасовому урядові, компромісом, деякою мірою кроком назад порівняно з

I Універсалом. Прийняття III Універсалу було значною подією в національно-визвольній революції українського народу 1917–1921 рр. Проголошення УНР стало головним підсумком державної розбудови в Україні в 1917 р. УЦР, декларувавши створення УНР, на жаль, не проголосила її повної незалежності. Сприятливий політичний момент для державотворення було втрачено. IV Універсал УЦР став визначною подією у розвитку української державності. Україна нарешті проголосила про свою незалежність. І хоча ідея самостійності зазнала краху, вона надихнула майбутні покоління на боротьбу за незалежність. Прийняття Конституції УНР 1918 р. завершило черговий етап розвитку конституційного процесу в Україні, найважливішим здобутком якого був його демократичний вплив на розвиток державності.

Сподіваємось, що наші політики візьмуть з її досвіду ті уроки, які позначені успіхами. Аналіз дій, що були здійснені у роки діяльності УЦР стануть у пригоді політикам для роздумів з метою уникнення тих самих помилок.

Своєю діяльністю вона нарешті поклала край поширеним сумнівам щодо самого факту існування українського народу. Вона перетворила українське питання на одне з ключових питань революційного періоду. З суто політичної точки зору Українська Центральна Рада у взаєминах з Тимчасовим урядом добилася більшого, ніж хтось міг сподіватися.

Доба Української Центральної Ради продемонструвала сильні і слабкі сторони державотворення. До перших варто віднести рішучість, з якою будувалася держава, вплив на цей процес національного відродження, орієнтацію на соціальну політику. До других – відсутність необхідного досвіду державного будівництва Центральної ради, заперечення необхідності формування українських збройних сил, непослідовність реформування системи місцевого самоврядування, відсутність зворотного зв'язку з широкими народними масами.

Процеси творення Української самостійної держави, започатковані в Акті проголошення незалежності України Верховною Радою України від 24 серпня 1991 р., відкрили перед національною історичною наукою широкі перспективи. Нині стає дедалі більш зрозумілим той факт, що оздоровлення духовності суспільства. Формування високої національної свідомості, подолання надв'язуваного нам століттями комплексу неповноцінності і провінційності, врешті-решт – вихід України на передові рубежі світової цивілізації є неможливим без повернення історичної правди.

Джерела та література

1. Верстюк В. Українська Центральна Рада. / В. Верстюк – К. : Вид-во «Заповіт», 1997. – 341 с.
2. Гошуляк І. Центральна Рада: погляд із сьогодення / І. Гошуляк // Історія України. – 1998. – № 42. – С. 1–4.
3. Грибенко О. М. Державотворчі процеси в епоху української революції 1917–1921 рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Зб. Наукових праць. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 198–208.
4. Губа П. Україна: від автономії до самостійності (1917–1919) / П. Губа // Історія України. – 1999. – № 31–32. – С. 1–3.
5. Капелюшний В. П. Здобута та втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). / В. П. Капелюшний – К. : Оріана, 2003. – 607 с.
6. Копиленко О. Л. Держава і право України 1917–1920: Навчальний посібник. / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко – К. : Либідь, 1991. – 208 с.
7. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради / О. Л. Копиленко – К. : Україна, 1992. – 204 с.
8. Кульчицький С. О. Останній Універсал Центральної Ради / С. О. Кульчицький // Історія України. – 1998. – № 5. – С. 5.
9. Слюсаренко А. Г. Історія української конституції. / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко – К. : Знання, 1993. – 67 с.
10. Тимчасова Інструкція Генерального секретаріату Тимчасового уряду України. // Нова Рада. – 1917. – Серпень.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1996. – 113 с.
12. ЦДАВОУ – Ф. 115. Генеральний Секретаріат. – Статут Генерального Секретаріату. – Од. зб. 21 а. – ОП. – 24.

Ніконорова О.Г. Розбудова української держави в період Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

У статті розкрито боротьбу українських сил за автономію й самостійність України, за створення власної держави (березень 1917 – квітень 1918 рр.).

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Універсали, Генеральний Секретаріат.

Ніконорова Е. Г. Создание украинского государства в период Украинского Центрального Совета (март 1917 – апрель 1918 гг.).

В статье раскрыта борьба украинских сил за автономию и самостоятельность Украины, за создание собственного государства (март 1917 – апрель 1918 гг.).

Ключевые слова: Украинский Центральный Совет, Универсалы, Генеральный Секретариат.

Nikonorova L.G. Bilding up Ukrainian state during Ukrainian Central Soviet (march 1917 – april 1918 years).

This article is about straggle ukrainian powers for autonomy and ukrainian independence; for bilding own state (march 1917 – april 1918 years).

Key words: Ukrainian Central Soviet, Universals, General Secretariat.

УДК 94 (540) « 1904/2004 »

Ричкаль Т.В.

САТЪЯГРАХА М. К. ГАНДІ ТА ЇЇ «ПОМАРАНЧЕВИЙ ВАРІАНТ» В УКРАЇНІ У 2004 РОЦІ

Феномен Ганді з його філософією ненасилля заслуговує на те, щоб проаналізувати його детально. Прем'єр-міністр Індії Індіра Ганді, зауважила, що належно оцінити цю особистість й те, що він зробив не тільки для Індії, а й усього людства, люди спроможуться лиш на відстані часу [5, 209]. Саме зараз проявляється той факт, що Ганді зробив те, чого до нього не вдалося нікому, – він досяг політичного результату духовним шляхом.

Джерельну базу даної статті складають, насамперед, праці самого М. Ганді [3; 4], статті і промови І. Ганді, послідовниці М. Ганді і прем'єр-міністра Індії [5]. Вивчення джерел дозволяє розкрити ряд проблемних питань, ідеології і застосування на практиці сатьяграхи. Політичні сили України в нових історичних умовах використали індійський досвід, про що свідчать матеріали засобів масової інформації, в яких висвітлювався перебіг подій, а також свідчення учасників «помаранчевої революції» [1; 6; 2; 9; 7; 10].

Авторка даної статті на основі статей і матеріалів засобів масової інформації зробила спробу побачити спільні риси сатьяграхи М. К. Ганді і сучасних методів політичної боротьби на прикладі «помаранчевої» революції.

Гандистська філософія ненасилля свого часу викликала дуже багато критики, суперечок і несприйняття у інших частинах світу, а особливо у Радянському Союзі, де на неї одразу наклеїли ярлик «пасивної», «дрібнобуржуазної», «регілійної».

Філософія ненасилля М. К. Ганді, котра була покладена в основу визвольного руху народу Індії за незалежність, пасивною не була. В основі такого ставлення до світу де, перш за все, домінувала ідея збереження його гармонії, ненанесення шкоди жодній живій істоті та прагнення істини, лежала велика духовна праця. Її фундаментом було глибоке вивчення культурного, філософського й релігійного світового здобутку.

Ще у молоді роки на М. Ганді великий вплив справили слова з «Рамаяни», древньоіндійської епічної поеми: «Істина лежить в основі всіх

найвищих якостей і добродетей». А головний принцип релігії джайнів – ахімса – ненанесення шкоди живому – став фундаментом його власної філософії. Ахімса – це ненасильство, відсутність гніву та ненависті. «Дослівно кажучи, ахімса означає «невбивство». Але для мене це – цілий космос значень... Насправді це означає: не ображай нікого, не допускай до себе жодної жорстокої думки, навіть якщо вона стосується людини, яку вважаєш своїм ворогом. У того, хто дотримується цього вчення, не буває ворогів» [3, 66]. За М.К. Ганді, тільки базуючись на ахімсі, можна досягти перемоги в політичній боротьбі. Інакше перемога з часом неминуче перетвориться на поразку.

Уперше М. Ганді замислився над суттю Істини після прочитання «Рамаїї». Після ж прочитання **Бга-авад-іти** він зрозумів, що для досягнення цієї Істини необхідна наполеглива безкорислива дія. Саме ця книга стала для нього духовною основою життя. «Чим більше я вивчаю Гіту, тим більше впевнююся в її унікальності. Для мене це духовний словник. В моменти сумнівів, коли я не знаю, так чи інак маю чинити, я звертаюся до неї, і вона жодного разу мене не розчарувала» [4, 89]. Ганді вивчав цей епос все життя і дійшов висновку, що саме у ньому закладені основи ненасильства. Він вважав, що все його життя перевернули дві пов'язані між собою події: прийняття обітниць самообмеження (брахмачарья) і розробка специфічної форми руху громадського спротиву (сатьяграха). Останню він активно застосовував практично, як основний засіб боротьби проти колоніального насилля [8, 65].

Ідея ненасилля як філософія, етика, політика і організований рух, зародилась у релігіях Давнього Сходу і стала складовою частиною різних релігійних течій. Китайський мислитель VI–V ст. до н.е., засновник даосизму Лао Цзи твердив, що головним принципом життя, котре є дуже важким, повинно стати ненасилля. Зусилля суспільства, породжені цивілізацією, ведуть до протиріччя людини і світу, до дисгармонії.

Сатьяграха – техніка і мистецтво політичної боротьби, заснованої на певній філософії. Вона в чомусь нагадує такий вигляд східних єдиноборств, як айкідо: метою є не поразка противника, а досягнення єдності, гармонії з ним. Проте проводиться сатьяграха у сфері політики. Особливість цієї боротьби полягає в тому, що вона ведеться без вживання насильства.

Коли Мохандас Ганді вперше почав застосовувати нову форму політичної боротьби, засновану на побудованій їм філософській системі, він спробував якось її позначити, виділити. Спочатку він користувався

виразом «пасивний опір» (passive resistance), проте незабаром вирішив, що ця назва не дуже вдала. Ганді хотів підкреслити, що його рух по своєму задуму виключає насильство над ким би то не було.

Перебравши десятки варіантів назв і не в силах на чомусь зупинитися, Ганді оголосив у своїй газеті «Indian Opinion» («Індійська думка»), що видавалася в Південній Африці, конкурс на краще найменування. Його родич Маганлал Ганді, з'єднавши два слова: «сад» (істина) – «аграха» (твердість), запропонував термін «садаграха» (sadagraha), який сам лексично відкоректував: «сатьяграха» (satyagraha)» [4, 286]. Так у 1908 році з'явився ще один неологізм, якому призначено було стати міжнародним. Сатьяграха, таким чином, – це твердість у пошуку та досягненні Істини. Служіння істині – життєвий ідеал М. Ганді. Згодом по аналогії з сатьяграхою виник інший термін, що означає щось протилежне: дура-граха, або завзятість у помилці, у брехні, «зла сила». Прибічник дураграхи прагне лише до своєї егоїстичної вигоди (будь то егоїзм особи, клану або нації). «Ахімса для мене не просто теорія. Це істина, заснована на величезному досвіді», – писав М. К. Ганді [5, 66]. Будучи внутрішньо переконаним у необхідності масової боротьби за незалежність Індії і очоливши цю боротьбу, Ганді у той же час постійно підкреслював, що «своєю силою маси зобов'язані виключно ахімсі, якою б недосконалою і недостатньою не була її практика» [4, 567].

Перша сатьяграха почалася в Південній Африці у 1907 р. на знак протесту проти расистського закону уряду Трансваалю, що вводив для індійців спеціальні перепустки, для одержання яких поліція вимагала реєстрації та відбитку пальців. Домогтися скасування закону М. К. Ганді не вдалося. Але непокоря закону про реєстрацію привернула до положення індійців увагу світової громадськості, перш за все в Індії і Англії. Друга сатьяграха проходила в 1913 р. Розмах руху змусив південноафриканську владу піти на переговори з М. К. Ганді і прийняти «Закон про полегшення становища індійців». Сатьяграха у Південній Африці принесла свої перші плоди. У 1915 р. М. Ганді повернувся на батьківщину. Понад 20 років тому з Індії в Дурбан поїхав маловідомий гуджаратський адвокат, у 1915 р. до Індії повернувся Махатма («Велика душа»).

«Під його впливом заляканий і слабкий народ перетворився в націю, яка безстрашно заявила про свої права на свободу. Він дав народу нову зброю, яка в кінцевому рахунку позбавило його від колоніального панування. Цією зброєю була сатьяграха – громадянська непокоря і

ненасильне неспівробітництво» [5, 302]. Мільйони індійців називали його Батьком нації, тому що його нестандартна постать несла у собі безмежність великого духу. Він розробив унікальні по своїй дієвості засоби боротьби проти колоніального насильства – практичні засоби громадського спротиву на духовному ґрунті.

М. Ганді своїм прикладом вчив, що, служачи Істині, людина, у першу чергу, має змінити свою психологію раба на психологію вільної людини. Адже гнітити можна тільки тих, хто дозволяє себе гнітити. І тут на перший план має вийти виховання в собі безстрашності, яка, в розумінні М. К. Ганді, була поняттям духовним. Адже йти шляхом ненасилля може тільки людина безстрашна, бо вона протиставляє грубій фізичній силі силу свого духу.

«Ненасилля, яке я проповідую, – це активнее ненасилля сильних» [3, 65], – пояснював свою позицію духовний лідер. Він вважав ненасилля не тільки умовою боротьби, а й найкращою основою організації громади людей. Адже тільки на здоровому гуманістичному ґрунті може зрости справді здорове життєздатне суспільство.

Іноді сатьяграху розуміють як «неспівробітництво». Але це вузьке розуміння, хоча вона дійсно закликала до припинення будь-якої ділової активності. Це був явний бойкот діючого колоніального режиму: відмова від престижних посад, високих нагород і звань, від участі у офіційних прийомах і церемоніях; це був бойкот виборів до законодавчих органів, англійських шкіл і коледжів, колоніальних товарів, а також відмова від сплати податків.

Сам М. К. Ганді вважав сатьяграху поняттям набагато ширшим, ніж неспівробітництво, але вбачав останнє найбільш ефективним методом «формування громадської думки», дисциплінарним засобом, і жертвою, і вимогою поваги до думки як окремої особистості, так і громадських об'єднань в цілому.

Не дивлячись на розходження у часі, авторка вбачає певний зв'язок подій, які відбулись в Індії під час здобуття незалежності, і в Україні в 2004 році, під час т.зв. «помаранчевої революції». Якщо розглядати передумови виникнення «помаранчевої революції», то важливу роль відіграли події, які відбулись на Сумщині. Першим поштовхом до організованого спротиву став Указ Президента України Л. Кучми від 20 квітня 2004 р. про створення Сумського національного університету. По всій країні реформування вищої освіти здійснювалося поетапно, розроблялися й аналізувалися фахівцями спеціальні програми, а сумські

університети вирішили об'єднати за два місяці без будь-якої підготовки. Виникла підозра, що робиться це з метою насильницького залучення студентів і викладачів до підтримки провладного кандидата під час виборів Президента України. Підозра зміцнилася після затвердження на посаду ректора новоутвореного університету народного депутата О. Царенка, який, ще будучи ректором аграрного університету, нажив недоброї слави серед сумського студентства [2, А1].

12 травня 2004 р. у сквері ім. Тараса Шевченка в Сумах відбувся перший мітинг протесту студентів під гаслами «Ні – СНУ». «Ректор – не Царенко!» та ін. Вимоги студентської молоді підтримали батьки, а також представники професорсько-викладацького складу ВНЗ міста на чолі з професором СумДУ, доктором економічних наук Л. Мельником.

На День Конституції України біля пам'ятника Т. Шевченку студенти встановили наметове містечко. Очолили протестні дії активісти студентського руху О. Веснич, І. Меркун, В. Чепік та інші. Підтримувало студентів не тільки чимало викладачів та науковців, а й мешканців міста. Розгрому наметового містечка міліцією, яка не раз намагалася його вчинити, не допустила найактивніша частина громадян [2, А10].

Репресивні заходи з боку влади не зламали волі студентів і до перемоги, і вони вирішили йти пішки до Києва, щоб розпочати Всеукраїнську акцію студентської непокори [1, А7]. Акцію протесту підтримало студентство не лише України, а і закордону. У студентській колоні з'явилися представники Спілки української молоді на чолі з О. Медуницею, замайоріли прапори молодіжної організації «Пора».

Влада застосувала методи силового тиску, залучивши такі «виправдані» засоби, як виключення з університету непокірних студентів, їх побиття та арешти.

Під час пішої ходи на Київ силами «Беркута» похід намагалися зупинити, а кількох учасників заарештували.

Акції громадянської непокори студентів та мешканців міста збіглися з початком виборчої президентської кампанії. Зрозумівши, що ситуація не сприяє популярності влади, Президент Л. Кучма відмінив свій Указ про створення СНУ.

Загальний суспільно-політичний протестний настрій, розпочатий на Сумщині, поширився в країні і збігся з підтримкою кандидата у президенти від опозиції В. Ющенка.

«Помаранчева революція» (Майдан) – кампанія загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків і інших акцій громадянської непокори в Україні, яка була організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді-грудні 2004 року. Існує багато думок стосовно такого явища, як «майдан» – революція чи політтехнологія?

Політичні революції можуть бути насильницькими і мирними. Не кожна з «буржуазних» революцій у Європі відбувалася за сценарієм Французької революції. Але навіть Французька революція породила не тільки Якобінство: якраз «романтики» залишили нам ту Декларацію прав людини і громадянина, яка й сьогодні залишається актуальною. Про можливість мирних посткомуністичних революцій свідчать «оксамитові» революції в Центральній Європі (наприклад у Чехії в 1989 р.) чи революція в Грузії. Якщо масові протести зорієнтовані на мирну перспективу, то вірогідність переростання їх у насильницькі залежить від того, наскільки диктаторський чи авторитарний режим заради збереження своєї влади готовий іти на насильство чи провокації. Мирний характер масових протестів – важлива ознака української «помаранчевої революції» [7, 2].

Багато людей зауважують про особливий її настрій: вона не тільки мирна, а й радісна. А тому моральну характеристику «помаранчевої революції» ми б сформулювали так: утвердження особистої та національної гідності. Оскільки кожен учасник зібрань на майдані Незалежності – і в інших містах України – почував себе особистістю, то ці зібрання не виявляли ознак нетерпимості та фанатизму юрби. Не можна не приділити уваги свідченням очевидців: «помаранчева революція» однозначно повинна розглядатися як гордість, хоча б з тієї причини, що цей вияв народного гніву не відбувався з погромами крамниць чи іншої власності, підпалами авто, масовими бійками чи найжахливіше – з людськими жертвами. Мені пощастило брати участь в цій акції три дні, такого братерства, єдності думок, відчуття, що твоя допомога потрібна країні, я ніколи не переживав. Інша справа, що наша, так звана, політична еліта виявилась неспроможна повести народ з тієї причини, що вони не доросли до справжніх державних мужів. Моя думка – ще не настав час дати справедливую оцінку цій події» [10, 8].

Але якщо революція (франц. Revolution – переворот, розгортання) це – докорінна якісна зміна, різкий якісний перехід від одного якісного

стану до іншого [11, 573], то майдан був не чим іншим, як сатьяграхою, засобом політичної боротьби для досягнення певної мети.

Сам М. К. Ганді ставився до сатьяграхи не лише як до інструменту вирішення конфліктів. Для нього вона була, швидше, стилем життя, способом відношення до світу, мистецтвом спілкування, дорогою до Бога. Він бував невдоволений, коли сатьяграху розцінювали лише як техніку політичної боротьби.

М. Ганді завжди підкреслював, що ненасильство не має нічого спільного зі слабкістю і боягузством. Ненасильство – не тільки позиція сильних, а й сама по собі дуже сильна позиція. Ще в Південній Африці один з чиновників зізнався Ганді: «Я інколи хочу, щоб ви вдалися до насильства. Тоді нам відразу ж стало б зрозуміло, як вчинити з вами».

Без М. Ганді та його політично-етичного вчення наш світ був би іншим. Без нього не було б ані афро-американського лідера Мартіна Лютера Кінга, ані радянського дисидентського руху, ані польської «Солідарності», ані чеської «оксамитової» революції кінця 80-х рр. ХХ ст., ні, зрештою, української «помаранчевої революції». Принаймні в такому вигляді, як усе це відбулося, хоча вона й не стала переломом в нашій історії, але ініціативи, подібні до «помаранчевої революції» вже самі по собі є ознакою формування громадянського суспільства, і позитивно впливають на ситуацію в державі, проте перспективи «зміни влади знизу» сьогодні набагато менші, аніж уявляють її ініціатори, — заявив провідний експерт політико-правових програм Центру Разумкова Олександр Литвиненко під час круглого столу, приуроченого до п'ятої річниці Майдану [13]. Але В. Ющенко не став тим «Батьком нації», духовним лідером, яким в свій час був М. Ганді для Індії.

Зауважемо, що вчення М. К. Ганді не втратило своєї життєздатності й сьогодні. Воно є прикладом цілеспрямованого досягнення громадянської мети високодуховним шляхом.

Джерела та література

1. Веснич А. Игра в выганылки. Исключенная из СНУ Оксана Быченко-восстановлена / А. Веснич // Панорама. – 2004. – 13–20 октября. – С. А7.
2. Власова И. Битва за СумГУ / И. Власова // Панорама. – 2004. – 30 июня – 7 июля. – С. А10.
3. Ганди М. К. Моя вера в ненасилие / М. К. Ганди // Вопросы философии. – 1992. – № 3. – С. 65–66
4. Ганди М. К. Моя жизнь / М. К. Ганди – М. : Восточная литература, 1969. – 578 с.
5. Ганди И. Статьи, речи, интервью / Пер: с английского Н.В. Алипова, Г.А. Прибегина / Ганди И. – М. : Наука, 1975. – 100 с.

6. Дедулин Г. Три Сумські вузи об'єднуються / Г. Дедулин // Сумщина. – 2004. – 23 квітня. – С. 1.
7. Дуда А. Де ви бачили революцію без жертв? / А. Дуда // Дзеркало тижня. – 2005. – 15 січня. – С. 2–3.
8. Кашин В. Эксперименты М. К. Ганди – брахмачария / В. Кашин // Азия и Африка сегодня. – 1998. – № 9. – С. 65–67.
9. Ли Н. А студенты – против! / Н. Ли // Ваш шанс. – 2004. – 24 марта. – С. 12А.
10. Силенок Ю. Так! Це було. 17 днів, які змінили Україну / Ю. Силенок // Дзеркало тижня. – 2005. – 15 січня. – С. 5.
11. Словник іншомовних слів [За ред. Мельничука О. С.]. – К. : Київська книжкова фабрика, 1974. – 774 с.
12. Чувпило О. О. Перша та друга конгресистські кампанії громадянської непокори в Індії (1930–1934 рр.) / О. О. Чувпило // Східний світ. – 2007. – № 2. – С. 153–165.
13. http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1835.

Ричкаль Т.В. Сатьяграха М. К. Ганді і її «помаранчевий варіант» в Україні в 2004 році.

У статті аналізується і виявляються особливості реалізації сатьяграхарахи М. К. Ганді в Україні в 2004 році, в ході акції громадянської непокори студентів в Сумах і «помаранчевої» революції.

Ключові слова: сатьяграха, ахімса, «помаранчева» революція.

Ричкаль Т.В. Сатьяграха М. К. Ганди и ее «оранжевый вариант» в Украине в 2004 году.

В статье анализируется и проявляются особенности реализации сатьяграхарахи М. К. Ганди в Украине в 2004 году, в ходе акции гражданского неповиновения студентов в Сумах и «оранжевой» революции.

Ключевые слова: сатьяграха, ахимса, «оранжевая» революция.

Rychkal T.V. Satyagraha M. K. Gandhi and her «orange variant» in Ukraine in 2004.

This article analyses and detects some peculiarities of realization satyagraharahy in Ukraine in 2004, during this action of civil disobedience of students in Sumy and «Orange» revolution.

Key words: satyagraha, ahimsa, «orange» revolution.

УДК 63.4 (4 Укр.) «1658/1659»

Силенок Н.М.

ХАРАКТЕРИСТИКА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК КОНОТОПСЬКОЇ БИТВИ

Минуло вже 350 років з часу завершення Конотопської битви, однієї з найгучніших битв у процесі російсько-української війни, проте і зараз науковий інтерес до цієї події тільки посилюється. Ця тема є досить актуальною, адже у нових сучасних дослідженнях та за допомогою сучасних технічних засобів з'явилась можливість отримати більш чіткі

дані, про кожну пам'ятку, пов'язану з цією подією, що дає нам змогу з'ясувати маловідомі чи зовсім невідомі грані цієї битви.

Історіографія Конотопської битви включає імена майже всіх відомих українських істориків XIX – початку XX ст.

Найціннішою з праць українських істориків, де аналізується перебіг Конотопської битви, є «Описание старой Малороссии» Олександра Матвійовича Лазаревського, вона присвячена Ніжинському полку [7, 157]. Маєток Лазаревських знаходився настільки близько до поля битви, що з горища приміщень його маєтку можна було бачити місце, де козаки і татари билися проти московського війська. О. М. Лазаревський у своїй праці вказав на недоліки у працях своїх колег, які описували битву, не знаючи місцевості, де вона відбувалася. Він здійснив аналіз джерел – літописів Самовидця і Самійла Величка, віддавши перевагу першому.

Російський історик С. М. Соловйов також звернув належну увагу на цю визначну подію. У своїй праці він спирався на літопис Самійла Величка та російські архівні джерела. У радянській історіографії панувало замовчування Конотопської битви. І лише останнім часом, у зв'язку з відзначенням 340-літнього ювілею битви, пожвавився інтерес до цієї події. Однією з найкращих наукових публікацій є праця Л. П. Сапухіної про Конотопську битву. Вона окреслила коло джерел, на які можна спиратися під час відтворення перебігу Конотопської битви.

Конотопська битва відображена і у польських джерелах, окремі з них уже входять до наукового обігу. Писемні джерела, які описують битву, написані за даними свідчень очевидців подій. Імовірність виявлення нових джерел існує, адже архівні матеріали турецького і татарського походження досі залишаються майже недоступними дослідникам. Дуже інформативними є матеріали археологічних розвідок, про що свідчить хоча б той факт, що на сьогодні з усіх козацьких битв найкраще вивченою є Берестецька. Причому археологічні джерела дали можливість уточнити деякі моменти цієї битви, неточно висвітлені в історичних джерелах.

На сьогодні можна констатувати, що археологічні пам'ятки поля Конотопської битви та облоги Конотопа лише вивчаються. Значна заслуга в цьому конотопського краєзнавця Івана Андрійовича Лисого, який захищав від знищення та руйнування городища і кургани Конотопщини, а також організував проведення археологічних спостережень у тій частині міста, де колись знаходилась фортеця. У 80–90-х роках XX ст. тут працював В. В. Приймак. Було уточнено та нанесено на карту великий

курганний масив на південний захід від Конотопа. Археологічні спостереження, проведені на території Конотопського замку, дозволили зафіксувати фортечний рів.

Дані про городище Пуста Торговиця містяться у працях археологів і звітній документації [8, 65–68]. І. А. Лисий наніс на карту Конотопського району так звані «змійові вали». Їх узагальнена схема опублікована у спеціальній праці, присвяченій цим археологічним пам'яткам [6, 57].

Вали, які у писемних джерелах іменуються «спорним гребнем», очевидно, є залишками прикордонних межових знаків, які будувалися на початку XVII ст. за рішенням комісій з делімітації московсько-польського кордону. Цей процес відбувався дуже важко, із залученням більш ранніх межових грамот та свідчень старожилів. Частина кордону від р. Клевень до р. Єзуч була одним з проблемних питань. Тут інформація, яку представляла московська комісія, не збігалася з польською. Питання щодо чіткого розмежування саме цієї ділянки кордону було вкрай важливим через наявність у межиріччі Сейму і Сули великого курганного могильника. Кургани та вали старих городищ були джерелом видобування селітри. Селітряне виробництво було поширеним на території Дніпровського Лівобережжя [5, 205].

Це особливо стосується південно-західного кордону Московського царства. Саме на цих незаселених територіях знаходиться величезна кількість курганів. Козаки та посполиті, незважаючи на заборону з боку російської влади, у першій половині XVII ст. вели активний видобуток селітри з курганних насипів. Визначення кордону було справою важливою через те, що селітра на той час була стратегічною сировиною [4, 92].

Для чіткого розмежування на вододілах, у місцях з рівним рельєфом за дорученням межових суддів були насипані вали, які чітко визначали лінію кордону. Такі вали відомі на території Дніпровського Лівобережжя на Більському городищі та між селами Шевченкове та Шаповалівка Конотопського р-ну Сумської області. Крім того, на іншій схемі І. А. Лисий позначив «давні могилки» за 0,45–0,5 км на північний схід від городища Пуста Торговиця.

На сьогодні не виявлені межові вали, які згадуються О. М. Лазаревським як «спорний гребень», напевно, вони зруйновані пізнішим розорюванням. Виявлення чекають масові поховання загиблих у битві під Конотопом. Переважна більшість місцевих краєзнавців

відстоюють гіпотезу про кургани як про місце поховань стрільців та драгунів, які загинули під час битви.

Мета статті – проаналізувати пам'ятки, пов'язані з Конотопською битвою 1659 р., виявлені в результаті археологічних розкопок та розвідок.

1. **с. Соснівка**, Конотопський р-н. Поле битви між військами кн. Пожарського проти об'єднаних українсько-татарських військ І. Виговського та Мехмета IV Гірея. Розташоване між селами Шевченкове, Соснівка, ур. Саранівка та городищем давньоруського часу «Пуста Торговиця». Займає лівий та правий береги р. Куколка в місці впадіння в неї із заходу струмка. Територія рівна, має невеликі підвищення та западини.

Неодноразово обстежувався В. В. Приймак з кінця 80-х років минулого століття. До місця ведення бойових дій відноситься територія с. Шевченкове, місця переправи через р. Куколка, які локалізуються на території сіл Соснівка та Шевченкове. Частина лівого берега р. Куколка між селом Соснівка, ур. Саранівка та городища «Пуста Торговиця», де відбувалася заключна частина битви. Урочище Саранівка, де розташовувалися артилерійські позиції українських військ. Також необхідно включити течію р. Куколка від місця впадіння в неї струмка до ур. Саранівка. Тут, за даними літописів, відступали частини важкої московської кавалерії. Дослідження місця відступу козацьких військ з-під Берестечка дало багатий архелогічний матеріал. До археологічних складових поля Конотопської битви доцільно включити городище давньоруського часу «Пуста Торговиця», яке було місцем засідки татарської кінноти.

2. **с. Шевченкове**, Конотопський р-н. Курганний могильник. Розташований між селами Шевченкове, Шаповалівка та Соснівка. Займає вододіл Сейму та Сули між витокami річок Єзуч та Малий Ромен. Обстежували І. А. Лисий, Ю. Ю. Моргунов та В. В. Приймак у 80-х роках минулого століття. Складається з понад 50 курганів та курганних груп. Відстань між курганами коливається від 100 до 300 м. Висота насипів коливається від 2 до 4 м. Діаметр курганів становить у середньому 20–30, часто до 50 м. Зважаючи на багаторічну оранку та господарську діяльність колгоспів, частину насипів було розорано, і на час обстеження вони візуально не простежувалися. Південніше с. Соснівка у лісосмузі поряд з великим насипом було виявлено курган розмірами 10–12 м та висотою 0,8–1 м. Не виключено, що саме такі насипи І. А. Лисий описав під назвою «давні могилки».

3. **с. Шевченкове**, Конотопський р-н. Городище давньоруського часу. Місце засідки татарської кінноти Мехмета IV Гірея. Воно розташоване за 2 км на південний захід від села. Займає мис першої надзаплавної тераси, що вдається у долину р. Торговиця (права притока р. Великий Сухий Ромен). Відоме в документах XVII – XVIII ст. як «городище Пуста Торговиця». У кінці XIX ст. досліджував В. Г. Ляскоронський, у 1971 р. – М. П. Кучера та О. В. Сухобоков, у 1972 і 1979 рр. – Ю. Ю. Моргунов [8, 80]. Майданчик має форму витягнутого овалу, розміри якого 190 м на 140 м (площа 2,1 га). Висота над заболоченою заплавою становить 1–1,2 м. Кільцеподібний вал значною мірою знівельований, його залишки мають висоту до 2 м, ширина підосви – 18 м. Майданчик у східній третині понижений, розорювався. Рів використовується для дренажних цілей та періодично поновлюється. На півночі та півдні оборонні споруди прорізані в'їздами.

4. **м. Конотоп**. Городище пізньосередньовічне. Конотопська фортеця. Розташована в центрі міста. Обмежена з півночі вул. Батуриною, з півдня – вул. Красногірською, із заходу – вул. Волочаєвською, зі сходу – вул. Леніна. Займає мисоподібне підвищення, утворене лівим берегом р. Єзуч та долиною р. Конотоп.

У 1986 р. В. В. Приймаком за участі І. А. Лисого зафіксували залишки укріплень замку в котловані будинку Конотопської райради по вулиці Соборній. Пізніше київський архітектор В. В. Вечерський на підставі описів 1650 р., 1654 р. та особливостей рельєфу відтворив укріплення міста [9, 20], однак ця реконструкція не враховувала результатів археологічних досліджень 1986 р. Цілеспрямованих досліджень для виявлення слідів битви і вивчення укріплень Конотопа до сьогодні не проводилося. Дослідження, здійснені В. В. Приймаком у 1986 р. та уточнені за даними 2006 р., дозволили реконструювати загальний вигляд укріплень. Під час реконструкції були взяті до уваги два плани Конотопа, зроблені Г. Л. де Бопланом у середині XVII ст. У науковій літературі часто використовуються плани фортеці, проте не зазначається той факт, що на карті 1650 р. верхній обріз карти позначає південь.

Таким чином, численні публікації, присвячені Конотопській фортеці, позначали укріплений замок на півночі, тоді як він розташований з південного боку фортеці.

Заснування Конотопа відбувається, найімовірніше, у 20-х роках XVII ст. одночасно з Батурином, тоді ж будується ряд фортець на кордоні

Московського царства та Речі Посполитої. Найперша згадка про Конотоп датується грамотою 1634 р., де Конотоп територіально віднесений до Чернігівського стану. За даними подимного реєстру 1638 р., Конотоп уже відноситься до Новгород-Сіверського повіту (за П. М. Кулаковським). До середини XVII ст. Конотопський замок не мав укріпленого передгороддя і виглядав як типова прикордонна фортеця. На реконструкції В. В. Вечерського Конотопський замок польського періоду позначено квадратним, з кутовими виступами-бастіонами. Археологічні дослідження, проведені під час будівництва будинку райадміністрації, виявили залишки фортечного рову, який був розташований під кутом до східної та західної стін замка. Таке розташування рову суперечило плану Г. Л. де Боплана та реконструкції В. В. Вечерського. Але після археологічних досліджень у 2008 р. на території замку в Батурині, де було майже повністю досліджено напільний рів, з'ясовано, що рів у плані був не рівний або заокруглений, а подібний до латинської букви V [1, 39-40]. Зважаючи на приблизно однаковий час будівництва та спільні риси, можна стверджувати, що Конотопський замок був не чотирих-, а п'ятикутним.

Замок було засновано на мисі в місці злиття р. Єзуч та Підлипної. Щодо назви останньої, то тут є кілька варіантів. За документами 1645 р., річка, що впадала під Конотопом у р. Єзуч, називалася, за російськими даними, Ізсухою, за польськими – Малою Єзучкою [1, 39]. На карті Г. Л. де Боплана 1650 р. вона дістала назву Подлипная, а Єзуч позначений назвою Конотоп. Пізніше вона згадується в описах міста під назвою Конотоп (Конотопка). На сьогодні залишки Конотопської фортеці знаходяться на лівому березі р. Єзуч, північніше місця злиття з р. Підлипною. З півдня фортеця обмежена долиною струмка, нині практично пересохлого. Не виключено, що це залишки р. Конотоп. Залишки цієї річки зараз зафіксовані між вул. Леніна та будівлями заводу «Червоний металіст». Замок займає мисоподібний виступ правого берега р. Підлипної в місці її впадіння в р. Єзуч.

Після початку масового переселення козаків на територію, що межувала з Московським царством, постала проблема розширення меж фортеці. Польський замок залишився, а з напільного боку було збудовано нові укріплення. Опис 1654 р. свідчить: «Город Конотоп стоит на реке Конотопи. Около посаду к реке Конотопи сделана осыпь земляная, на осыпи огорожено острогом дубовыми бревнами; меж того острога сделаны четверо проезжих ворот; на воротах и по острогу башен нет. Около того

острогу с двух сторон сделан ров к реке Конотопи. В том остроге поставлены две церкви деревянные... да в том же остроге, на площади, стоят на станке на колесах 4 пищали железные чугунные; да подле того города с трех сторон к реке Конотопи, сделан вал землею, а подле того городского вала, сделан ров до реки Конотопи; ... да в том земном городе сделаны панской двор над рекой Конотопью; около того двора сделана осыпь земляная, на осыпи огорожено стоячим острогом... Около того острога, подле земляной осыпи, сделан ров с трех сторон, а с четвертой стороны подле того острогу, над речкой Конотопью рва нет, что подле тое реки, под стеною гора. Да от земельного ж вала к реке Конотопи и по той реке, около того дворового острога к тому ж земному валу сделан отводной стоячий острог к воде – как в осадное время по воду ходить. Да меж того земельного города и дворового острога, сделаны ворота проезжие и через рвы сделан был мост... А в том земном городе и в панском дворе жилых дворов нет, только стоят в том дворе панские хоромы» [7, 207].

Обстеження центральної частини м. Конотоп дозволило, спираючись на описи та плани XVII ст., реконструювати обриси укріплень. Розміри новозбудованої фортеці – 406 м на 416 м. По периметру вона була укріплена дерев'яною стіною. З північного та західного боків було прокладено рив. Західна стіна мала три виступи-бастіони. На сьогодні зберігся один на перехресті вул. Красногірської та Волочаєвської. З північного боку стіна мала три бастіони, проте вони не збереглися. Східна частина фортеці була обмежена схилом та заболоченою долиною р. Єзуч. Тут не було потужних укріплень. Течія р. Єзуч була перегачена двома дамбами, які утворили штучне озеро, яке додатково захищало Конотоп зі сходу. На плані Г. Л. де Боплана позначено проїзні башти, з яких вели два шляхи. Північна дорога мала переправу через р. Єзуч у місці, де річка утворює острів. Потім дорога повертає на північ і правим берегом Єзучі прямує до городища по вул. Кочемазова. Після цього порога повертає на північний схід до Путивля.

5. м. Конотоп. Городище пізньосередньовічне. Польська прикордонна фортеця. Знаходиться на правому березі р. Єзуч, на перехресті вул. Кочемазова та Путивльських партизан. Займає мисоподібне підвищення правого берега р. Єзуч. Висота над рівнем заплави становить 10–12 м.

Городище відоме за повідомленням директора Конотопського краєзнавчого музею О. В. Євтушенко. Але у повідомленні містяться деякі неточності, зокрема на підставі аналізу керамічного матеріалу він датував

городище давньоруським часом, фактично ігноруючи чіткі прямі лінії укріплень та наявність бастіонів [3, 41–44]. У 2009 р. городище обстежували В. В. Приймак та Є. М. Осадчий. Пам'ятка складається з двох частин. Під час будівельних робіт на території городища було виявлено рів. За повідомленням колишнього директора Конотопського краєзнавчого музею рів мав ширину 6 м та глибину 4 м. Заповнення рову складалося з насиченого вугіллям та золою чорнозему з прошарками жовтої материкової глини. У перетині рів має V-подібну форму, типову для фортець козацького часу. Аналогічний рів було досліджено на території замку в Батурині. На жаль, самочинно організовані дослідження цієї пам'ятки не дали змоги зафіксувати на плані місце розташування рову та його стратиграфію. Рів розташований по середині городища і розділяв східну та західну частини городища. З території городища походять фрагменти ліпного посуду епохи бронзи, гончарного давньоруського часу та епохи пізнього середньовіччя. На картах XVII–XVIII ст. згадки про неї відсутні. Згідно з грамотою 1634 р., у верхній течії р. Єзуч згадуються Конотоп та городище Язуче [5, 240]. Не виключено, що у грамоті згадується саме це городище, яке розташоване на р. Єзуч. Воно розташоване на початку старого шляху, який з'єднував Путивль з Конотопом та Батурином. Конотоп та городище по вул. Кочемазова розташоване поряд з місцем переправи через р. Єзуч й утворювали єдину систему прикордонних фортець.

Археологічні пам'ятки, пов'язані з подіями війни 1658–1659 років, представлені переважно залишками козацьких фортець. Переважна більшість з них заснована в першій половині XVII ст. на кордоні Речі Посполитої та Московської держави. Складні відносини двох держав стали приводом для будівництва на кордоні ряду фортець, які стали опорними пунктами для подальшого заселення краю.

Джерела та література

1. Вечерский В. В. Историко-архитектурный план и проект зоны охраны памятников истории и культуры г. Конотопа Сумской обл. На правах рукописи / В. В. Вечерський – К., 1991. – Т. I. – С. 39–40.
2. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України : виявлення, дослідження, фіксація. / В. В. Вечерський – К. : Видавничий дім А.С.С, 2005. – 250 с.
3. Євтушенко О. В. Давньоруське городище в урочищі Германівка / О. В. Євтушенко // Історико-культурні надбання Сіверщини в контексті історії України : матеріали п'ятої наук.-практ. конф. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2006. – С. 41–44.

4. Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище). / Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В. В. – Полтава, 2008. – 92 с.
5. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). / П. Кулаковський – К. : Темпора, 2006. – 260 с.
6. Кучера М. П. Змиевые валы Среднего Поднепровья. / М. П. Кучера – К. : Наукова думка, 1987. – С. 57–58.
7. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения и управления. / А. Лазаревский – К., 1983. – Т. II. Полк Нежинский. – 250 с.
8. Моргунов Ю. Ю. Два городища XI – XIII ст. на р. Ромен в Посулье / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1982. – № 171. – 210 с.
9. Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (історико-археологічні нариси). / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий – Полтава, 2006. – 70 с.
10. Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. / Филарет – М. : Типография Готье, 1857. – Отд. III. – 477 с.

Силенок Н.М. Характеристика археологічних пам'яток Конотопської битви.

У статті вивчено пам'ятник археології в контексті театру військових дій українсько-російської війни 1658–1659 рр. і Конотопської битви. Дослідження спирається на археологічні дані із залученням картографічних матеріалів та письмових джерел.

Ключові слова: археологія, українсько-російська війна, Конотопська битва.

Силенок Н.Н. Характеристика археологических памятников Конотопской битвы.

В статье изучены памятники археологии в контексте театра военных действий украинско-русской войны 1658–1659 гг. и Конотопской битвы. Исследование опирается на археологические данные с привлечением картографических материалов и письменных источников.

Ключевые слова: археология, украинско-русская война, Конотопская битва.

Sylenok N.M. Characteristics of archaeological Konotop battles.

Work is devoted to the study of monuments of archaeology in the context of war seat of Ukrainian-Russian war 1658–1659 and the Konotop battles. Research leans against archaeological data mainly with bringing of cartographic materials and writing sources in.

Key words: archaeology, Ukrainian-Russian war, Konotop battles.

**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКОВНА ПЕРІОДИКА УКРАЇНСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ
(1991–2009 РР.)**

Останнім часом в Україні відбулись значні зміни у сфері релігійного життя: розширились межі релігійної свободи в суспільстві, докорінно змінився характер та інтенсивність участі релігійних об'єднань у житті соціуму. Однією з прикметних ознак сучасних релігійних організацій є прагнення до активної участі у всіх сферах життя суспільства. Стає звичною присутність представників релігійних громад на політичних, культурних, освітніх та соціальних заходах.

З-поміж соціальних питань, до вирішення яких прагнуть долучитися релігійні організації, можна виокремити проблеми, пов'язані з наркоманією, СНІДом, інвалідами, дітьми-сиротами, нужденними, психологічно нестабільними людьми та ін.

Роль релігійних інституцій у розв'язанні соціальних проблем може бути дійсно значущою та може проявлятися в кількох аспектах їх діяльності. По-перше, релігія володіє особливими соціально-психологічними засобами впливу на людину і суспільство, які накопичувалися протягом століть і мають здатність коригувати важливі риси особистості й впливати на її світоглядні й споживчо-мотиваційні сторони. Відомий філософ і психолог Г. Гефдінг зазначав, що «релігійні стани, в яких людина відчуває себе у найтіснішій єдності з вищим відомим їй началом, породжують у світі нову силу і дають нові точки відправлення» [3]. Будь-яка релігія у своїй основі має «зцілюючу дію» як на душу, так і на тіло, постійно переконуючи людину, що страждання є лише ілюзія і що всі мирські труднощі можна побороти силою духу і віри.

По-друге, релігійні інституції, які мають значний духовний потенціал, можуть відіграти важливу роль у розв'язанні соціальних проблем завдяки таким соціальним аспектам релігії, як світоглядний, інтегруючий, регулювальний та комунікативний. У процесі реалізації найважливіших соціальних функцій релігії створюється згуртована організація віруючих, в

якій діють особливі етичні стандарти, створюється особливий комунікативний простір й особливим чином регулюється поведінка [9, 58].

За роки державної незалежності Українська православна церква зазнала глибинних трансформацій. Налагоджуючи церковне життя, вона активно розвивала власні інформаційні ресурси, використовуючи їх для своєї місіонерської, просвітницької та соціальної місії. Значне місце у цих ресурсах посідала православна церковна періодика.

З часу проголошення незалежності України сформувалась достатньо потужна система церковних видавничих проєктів, яка включала в себе видання різних видів, типів і напрямів. На сучасному етапі на інформаційному ринку існує майже 150 періодичних видань усіх православних конфесій України, серед яких 85 належить УПЦ МП.

Загалом серед дослідників православної преси можна відзначити А. Бойко, Л. Дениско [1; 4], які займалися вивченням православної періодики кінця XIX–XX століть. Серед дослідників сучасної православної преси необхідно зазначити Н. Романенко та А. Стародуба [7; 8].

Вивчення православної періодики досить актуальне, оскільки за сучасних умов посилюється роль православної преси у світогляді та духовності українців. Саме під впливом церковної періодики, яка утверджує принципи християнських засад, створюється громадська думка, визначаються ідеологічні пріоритети, формується система духовних цінностей у суспільстві.

Процеси демократизації суспільства наприкінці 80-х років створили перспективу для позитивних зрушень у видавничій сфері й УПЦ, яка знаходилася в єдності з Московським патріархатом (далі – УПЦ МП). Вже за короткий період стали помітними здобутки у реалізації видавничих проєктів православними конфесіями – УПЦ МП та УАПЦ.

Поштовхом до розвитку української православної преси стало прийняття у 1991 р. Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації». Згідно зі статтею 22 Закону, релігійним організаціям надано юридичне право розповсюджувати «релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту» [5]. Завдяки цьому УПЦ отримала можливість займатися видавничою діяльністю, самостійно засновувати і видавати релігійну періодику. У 1991 р. УПЦ МП мала понад десять періодичних видань, більшість з яких становила єпархіальна періодика. Офіційні друковані органи церкви – журнал «Православний

вісник» і газета «Український православний вісник» – видавалися українською і російською мовами у Києві.

Уже у 1995 р. вони мали різноманітні й численні друковані органи. Загалом видавалося п'ять загальноцерковних періодичних видань і понад тридцять єпархіальних газет і журналів. УПЦ МП належала більшість періодики, яка включала два всеукраїнських видання (часопис «Православний вісник» і «Церковна газета») і 15 єпархіальних. Необхідно зазначити, що періодичні видання УПЦ МП відрізняються від преси інших православних конфесій кількістю видань, структурою і різноманітністю. Досить вагомим є той факт, що розвиток періодичних видань православних релігійних організацій значною мірою залежить від стану їх матеріальної бази. Якщо становлення організаційної структури УПЦ КП та УАПЦ відбулося протягом часів незалежності України, то УПЦ МП, як церковна структура РПЦ, пройшла значно довший історичний шлях розвитку. Як правонаступниця Українського екзархату РПЦ вона зберегла з радянських часів найбільш потужну матеріальну базу і розгалужену систему релігійних структур. Так, показовим є те, що у 1995 р. кількість релігійних громад УПЦ МП перевищила зазначений сумарний показник УПЦ КП та УАПЦ у 2,5 рази. Тому не дивно, що вона мала перевагу перед своїми опонентами у розвитку видавничої справи.

У Київській митрополії УПЦ МП одним із перших серед Синодальних відділів у серпні 1995 р. був створений видавничий відділ як інформаційна структура митрополії, основне завдання якого полягало у просвітницько-місіонерській діяльності. Значну роль тут відігравали засоби масової інформації. У 1995 р. відділ почав видавати «Церковну православну газету» (правонаступниця «Православної газети») як офіційний друкований орган УПЦ МП. Вона виходила щотижня українською і російською мовами на 16 шпальтах. Щоквартально видавався богословсько-аналітичний журнал «Православний вісник» і щорічний збірник «Труди київської Духовної Академії», в якому розміщалися наукові статті викладачів і студентів київських духовних шкіл, присвячених різним богословським питанням та історичним церковним подіям. Наприкінці 90-х років ХХ ст. в Україні спостерігався швидкий розвиток періодики всіх православних конфесій. Покращання економічного стану УПЦ МП дозволило зміцнити і її видавничу базу. Значно покращився друк православних видань, збільшився їх тираж, розширилась тематика, підвищився рівень православних журналістів.

Поряд із традиційними друкованими органами на вимогу часу та з урахуванням інтересів читацької аудиторії почали видаватися газети і журнали цільового напрямку. Це православна преса для жінок, молоді, військовослужбовців, ув'язнених, сімейна, дитяча, медична та інша періодика. Наприклад, такі видання для дітей, як «Радість моя» і «Шишкін ліс», православний журнал для молоді «Отрок.ua», журнал для православних батьків «Чадо». Щодо дитячих видань УПЦ МП, то основним їх завданням є допомога батькам у вихованні дітей, завдяки спеціалізованим рубрикам батьки у доступній і звичній формі зможуть ознайомити дітей з основами православної віри. Велика увага у цих виданнях приділяється формуванню моральних цінностей у дитини: доброти, милосердя, поваги.

У православному журналі для молоді «Отрок.ua», який складається із трьох рубрик, зібрана інформація, яка стосується всіх сфер суспільного життя, починаючи з огляду сучасної кінематографії та літератури і закінчуючи проблемами економічної кризи у світі. Журнал розрахований на широке коло читачів, незалежно від уподобань, кожен знайде для себе щось цікаве [11].

«Журнал «Віра і честь» – це письмове звернення УПЦ МП до військовослужбовців, офіцерів, а також їхніх рідних і близьких. Тривалий час журнал не видавався через брак коштів. Але тепер на сторінках видання відображатиметься діяльність Синодального відділу УПЦ МП щодо взаємодії зі Збройними силами та іншими військовими формуваннями України, пропонуватимуться розповіді про військових священиків, офіцерів, солдатів і курсантів, які віддають себе не тільки служінню Батьківщині, але й Богові та Його Святій Церкві. Зокрема велика увага приділяється темі співпраці Української православної церкви з військовими формуваннями держави: Міністерством оборони України, Службою безпеки України, військовими медиками, моряками, аташе, спецпідрозділом «Альфа». Окрема рубрика – Українська православна церква в «гарячих точках» світу, капеланство як особливий вид духівництва [12].

На початку ХХІ ст. видавнича діяльність УПЦ МП набирає обертів. У серпні 2001 р. в УПЦ МП була створена прес-служба як офіційна синодальна місія та інформаційно-аналітична структура церкви. До її обов'язків входило оперативне інформування суспільства про події церковного життя. Прес-служба з 2002 р. видавала щомісячний журнал «Вісник прес-служби УПЦ», який відображав життя церкви в новинах, подіях, проблемах. Наклад журналу становив 6,5 тис. примірників. Він

розповсюджувався серед священнослужителів, надсилався в духовні навчальні заклади і державним діячам України. Прес-службу з часу її створення очолив заслужений журналіст України Василь Анісімов, який має тридцятилітній стаж роботи. Про високий професіональний рівень колективу прес-служби свідчить те, що в ньому працюють або співпрацюють на постійній основі члени Національної спілки журналістів України, Національної спілки письменників України. Її робота неодноразово діставала схвальні оцінки з боку священників церкви і журналістської спільноти [6, 58–60]. На сучасному етапі до періодики УПЦ МП належить 105 видань. 11 газет і журналів вийшли на всеукраїнський рівень, тобто розповсюджуються по всій території України, на 4 можна підписатися лише в окремих регіонах України, решта реалізується у храмах і монастирях. Наймасовішим всеукраїнським виданням є «Церковна православна газета», наклад якої становить 20 тис. примірників, з яких майже половина розповсюджується за передплатою. Серед єпархіальної періодики домінують газетні видання, наклад яких становить від 1000 до 5000 примірників.

У митрополіях і великих єпархіальних управліннях видаються журнали, що дає змогу ефективніше проводити широку інформаційну і просвітницьку роботу.

На засіданні Св. Синоду УПЦ МП, яке відбулось у квітні 2008 р., синодальні відділи були знову реформовані. Тепер видавничий відділ виділено в окрему синодальну установу з функціями видання неперіодичної літератури. Єдиним центром, який відповідатиме за інформаційну політику і періодичні видання, став синодальний відділ «Місія духовної просвіти». На цей відділ покладаються функції редагування та випуску офіційних друкованих органів, координація редакційних політик неофіційних та регіональних церковних проєктів. Відповідно до проведеної реорганізації до складу цього відділу включено прес-службу церкви, яка раніше була окремою структурою [2, 4].

Таким чином, незважаючи на фінансові та економічні проблеми, система православної церковної періодики протягом часів незалежності України активно розвивалась і розширювала свою аудиторію. Серед усіх православних конфесій УПЦ МП має найбільший обсяг періодики, що зумовлено історичним шляхом розвитку цієї релігійної організації. УПЦ МП широко використовує церковну пресу для ідеологічного впливу й

утвердження християнських засад у суспільстві, що загалом сприяє духовному відродженню нації.

Джерела та література

1. Бойко А. Преса православної церкви в Україні 1900–1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль. / А. Бойко – Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет, 2002. – 303 с.
2. Володимир (Сабодан), митр. Засідання священного синоду УПЦ / митр. Володимир (Сабодан) // Церковна православна газета. – 2008. – № 8. – С. 4.
3. Гефдинг Г. Современная философия. / Г. Гефдинг – М. : Биб-ка для самообразования, 1907. – 260 с.
4. Дениско Л. Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX століття у фондах Національної бібліотеки ім. Вернадського : каталог. / Л. Дениско – К. : НБУВ, 2001. – 200 с.
5. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». – К., 2005.
6. Митрофан, архиеп. Под омофором его блаженства. / архиеп. Митрофан // Православний вісник. – 2006. – № 1. – С. 58–60.
7. Православна періодика в Україні: тенденції розвитку // Людина і світ. – 2001. – № 4. – С. 28–31.
8. Романенко Н. Мережа періодичних видань православних церков незалежної України в 90-х роках XX ст. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – № 1. – С. 216–217.
9. Соціальна діяльність нових релігійних інститутів в сучасній Україні // Релігія та соціум. – 2008. – № 1.
10. http://orthodoxy.org.ua/uk/tserkovni_hroniki/2010/02/11/30180.html.
11. <http://community.otrok.org.ua>.
12. http://orthodoxy.org.ua/uk/tserkovni_hroniki/2009/07/31/25611.html.

Сіманіна А.С. Православна церковна періодика Української православної церкви Московського патріархату (1991–2009 рр.).

У статті розглянуто розвиток православної церковної періодики УПЦ МП незалежної України. Наголошено на впливові УПЦ МП на суспільство за допомогою преси. Охарактеризовано основні види видань, різноманіття тематик православних церковних журналів і газет.

Ключові слова: православна церква, Україна, журнали, газети.

Симанина А.С. Православная церковная периодика Украинской православной церкви Московского патриархата (1991–2009 гг.).

В статье рассмотрено развитие православной церковной периодики УПЦ МП независимой Украины. Сделан акцент на влиянии УПЦ МП на общество при помощи прессы. Охарактеризовано основные виды изданий, разнообразие тематик православных церковных журналов и газет.

Ключевые слова: православная церковь, Украина, журналы, газеты.

Simanina A.S. The Orthodox church periodicals of Ukrainian Orthodox Church of Moscow patriarchy (1991–2009).

The Article is devoted development of orthodox church periodicals of Ukrainian Orthodox Church of independent Ukraine. Large attention is spared influence of Ukrainian Orthodox Church of Moscow patriarchy on society through the press. An author characterizes the basic types of magazines. An accent is done on the various subject of magazines, newspapers.

Key words: Orthodox Church, Ukraine, magazines, newspapers

УДК 94(411.16) «1890/1920»

Чашко Н.М.

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ 20-х РОКІВ ХХ СТ.

Соціально-економічне та правове становище євреїв України наприкінці ХІХ – на початку 20-их рр. ХХ ст. стало темою досліджень В. Гриневич і Л. Гриневич, О. П. Данильченко, Л. Ізмайлової, О. В. Козерода, І. М. Погребінської, Я. Н. Рабіновича, Б. В. Чирка [9; 5; 8; 11; 1; 3; 10]. Вищеперераховані автори у своїх статтях та монографіях висвітлили становище українського єврейства у Російській імперії, у період революції та громадянської війни, у часи розбудови радянської держави. Але окремі питання пов'язані з становищем єврейської спільноти України ще залишається де достатньо опрацьованим.

Мета статті – комплексне вивчення становища єврейської національної меншини України у зазначений період.

За переписом 1897 р. в українських губерніях Російської імперії проживало 1 млн. 644 488 євреїв, що становило 8% від загальної кількості населення. Розселення євреїв на території України було нерівномірне.

Більшість євреїв мешкало у Київській, Подільській, Волинській губерніях (1 млн. 48 тис.). Понад 140 тис. євреїв проживало у Херсонській губернії. Єврейське населення Полтавської, Чернігівської, Катеринославської і Таврійської губернії складало близько 235 тис. чол. [1, 24].

Ще у ХІХ ст. царський уряд, видавши ряд нормативних актів, створив так звану «смугу єврейської осілості». На території смуги осілості єврейство, за російським законодавством, не могло володіти землею та вести сільськогосподарське виробництво. Ці заходи влади призвели до того, що більшість євреїв зосередилось в містах та містечках Правобережної України, займаючись переважно ремеслом і дрібною торгівлею. На початку ХХ ст. на Правобережній Україні сформувався своєрідний господарський та соціально-економічний феномен – єврейське містечко. По суті за складом мешканців єврейськими містечками були Бердичів, Коростишів, Проскурів, Волинськ, Малин та інші. Лише незначний відмоток містечкового єврейства був зайнятий у сільськогосподарському виробництві. Наприкінці ХІХ ст. в єврейській частині Російської імперії сільським господарством займалися

3,21% від усього єврейського населення. Зосереджувалося воно в Новоросії, де було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких налічувалося 29612 хліборобів [2, 67].

Заняття сільським господарством приносило євреям невеликі прибутки. До того ж, існувала заборона царською уряду на наділення євреїв землею для ведення сільського господарства. Тому переселення на Південь України для заняття сільським господарством не було самоціллю для жителів єврейських містечок України. Але, не дивлячись на неприбутковість сільського господарства, це була можливість для єврея вирватися з відсталого містечка. Існувала думка використати заняття сільським господарством і переселення на Південь України для зміни свого соціального статусу. Єврейські переселенці поступово залишали заняття сільським господарством та переселялись до промислових губернських міст. Там вони повертались до своїх традиційних занять ремеслом та посередницькою торгівлею. Поступово у містах Півдня України – Одесі, Миколаєві, Херсоні, Судаку, Керчі сформувались багаточисленні єврейські общини. Частина єврейського населення колонізувало деякі райони Кримського півострова. Крим приваблював євреїв не тільки благодатним кліматом, а й тим, що тут уже здавна вони займалися сільським господарством. Жили євреї там спокійно, не знали погромів з боку татарського населення. Не дивно, що у Криму ще з кінця XIX століття існувало чимало єврейських колоній, які займалися вирощуванням різних сортів винограду та інших сільськогосподарських культур. На початку XX ст. на півострові проживало понад 60 тис. євреїв, а у 1917 р. там налічувалось їх понад 68 тис. (8,4% від усього населення Криму). Багато з них займалися сільським господарством [3, 80]. Землеробські єврейські поселення переважали в північній степовій частині півострова, зокрема, переселенці з Волинської губернії населяли територію поблизу Джанкоя та Перекопа.

Перша світова війна болоче вдарила по українському єврейству, практично знищивши єврейське містечко. Війна перетягувала значну кількість євреїв із містечок у великі міста по причині відсутності робочих рук після демобілізаційних процесів. Значного удару по єврейству завдала і варварська політика вищих властей в усій прифронтівій південно-західній смузі. Величезні страждання принесла громадянська війна українському єврейству, у відношенні до якого застосовувалися такі форми організованого насильства, як масові погроми. Євреїв грабували та вбивали всі ворогуючі

сторони – радянські більшовики, білогвардійці, українські війська. Через деякі регіони військові формування прокочувалися по декілька разів, що наймовірно збільшувало страждання єврейського населення. Кожна із воюючих сторін вбачала в євреях своїх ворогів, які підтримували іншу сторону. Так, білогвардійці вважали євреїв виключно більшовиками через національний склад верхівки партії більшовиків. Більшовики дивилися на єврея як на представника пануючого класу – буржуазії та купецтва. Місцеві отамани грабували євреїв через їх віросповідання. Різні побори і грабежі стали у ці роки свого роду нормою життя багатьох єврейських містечок і міст. У літературі наводяться різні цифри, що свідчать про кількість людських жертв і масштаби матеріальних збитків, завданих єврейському населенню України у роки громадянської війни.

Радянські джерела за час з 1917 по 1921 рр., наводять дані про 1520 погромів, що мали місце у 911 населених пунктах України, Білорусії. Погроми коштували єврейському містечку 200 тис. вбитих і близько 700 тис. поранених, залишивши сиротами і інвалідами 300 тис. дітей, в Україні в той період було вчинено 887 великих і 349 менших за розмірами погромів [4, 50].

Від мародерства та вбивств страждали не тільки жителі єврейських містечок, але і селянство єврейських колоній Півдня України. Бойові дії в південних районах України тривали протягом 1917–1921 рр., що не могло не позначитися на кількості погромів, трибуналів, контрибуцій на користь військ. Так, дві найбільші колонії Гуляйпольського повіту Трудолюбівка і Нечаївка були ліквідовані махновськими частинами, населення інших скоротилось більш як на 8 тис. чоловік. Розміри їх земельних володінь різко зменшились, господарство занепало, житловий фонд було зруйновано на 80%. Це призвело до поширення серед єврейського населення емігрантських настроїв, які пішли на спад лише у другій половині 1920-х років [5, 17]. За звітом Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК, єврейські сільськогосподарські колонії Півдня України втратили 24% населення, 70% коней, 57% корів, було зруйновано 19 % різного роду будівель [4, 50].

По закінченні громадянської війни єврейське населення опинилося в більш гіршому становищі, ніж інші етнічні групи України. Чисельність євреїв по всій території колишньої Російської імперії різко скоротилася. За даними демографа Я. Щинського, у 1919 р. на українських етнічних землях проживало 3,3 млн. євреїв; з них на території радянської України – 1577 тис, зокрема, в Східному Поліссі – 147 тис, на Правобережжі –

682 тис, Лівобережжі – 198 тис, у Степовому районі – 113 тис, у Донбасі – 41 тис. [2, 67].

Така ж ситуація була і в єврейських землеробських колоніях. На 1922 р. 50% єврейських господарств не мали корів, від 11 до 36% господарств не мали робочої худоби, тільки 5% були заможними. Із 758 господарств Херсонської та Маріупольської округ були посівними лише 544 (86,3%), а 138 – зовсім не засівалися [6, 7].

Прихід до влади на Україні більшовиків призвів до ще більшого посилення розорення єврейських містечок, тому що трудова діяльність євреїв базувалася на дрібній приватній власності, торгівлі, право на яку узурпувала нова влада. Політика «воєнного комунізму», з його поширеною практикою експропріацій власності, самим безпосереднім чином торкнулась сфери господарської діяльності більшості містечкового єврейського населення. З огляду на цю специфіку, економіст дореволюційної Росії А. Бруцкус писав, що «єврейське населення через специфіку своїх господарських «дрібнобуржуазних» занять автоматично програє від встановлення радянської влади» [4, 55]. Радянські органи заборонили приватну торгівлю в період воєнного комунізму. Було створено апарат, що мав відповідати за розподіл продуктів у місті і продуктообмін між селом і містом. Процес торгівлі замінили процесом натурального продуктообміну. Зникла потреба в посередницькій торгівлі, якою займалися євреї. Тому в 1918 р. з економічних процесів майже повністю випала величезна маса єврейського населення, що займалася торгівлею. Майже 40% єврейського населення України, що вважалися «непродуктивними елементами», перебивалися з дня на день випадковими заробітками, голодували [2, 67].

Ситуація не змінилася на краще і в період запровадження у СРСР нової економічної політики. За даними перепису 1926 р. єврейське населення України складало 1 млн 580 тис., що становило 5,4% усього населення УСРР [7, 107]. З них у промисловості було зайнято 40 тис. чоловік, дрібними крамарями були 80 тис. осіб, невелику групу становили службовці. А близько 370 000 були безробітними і близько мільйона проживали у крайній нужді [8, 67].

У цих умовах євреї прагнули скоріше покинути підпорядковану більшовиками українську територію, сподіваючись на кращу долю в еміграції. Протягом 1920–1921 рр. з України виїхало за кордон близько 200 тис. євреїв. Кількість біженців могла бути і більшою, якби з ініціативи

ЦК РКП(б) радянський уряд не вжив термінових адміністративних заходів для штучного звуження еміграційного потоку, примусово повертаючи на місця попереднього проживання тих, хто не міг довести, що має офіційно визнані радянською владою підстави для еміграції [9, 141].

Прогресуюче зубожіння та цілковиту господарську деградацію виявили обстеження єврейських містечок, які були проведені ВУЦВК у середині 1920-х років. У постанові ВУЦВКа «Про стан єврейських містечок на Україні», складеної за матеріалами обстеження окружних виконкомів, про ситуацію доповідалось так: «Передусім характерним є стихійний перехід до занять сільським господарством. Згорнула свою діяльність велика та середня торгівля. Дрібна торгівля існує і продовжує підтримувати кустаря, забезпечуючи його сировиною та ринком збуту. Але її стан постійно погіршується». Наводилися і конкретні приклади занепаду містечковою єврейства. Так, повідомлялося, що в містечку Чуднов стан кустарів погіршився з погіршенням матеріальною стану торговців. Кустарі втратили замовників в особі торговців. Кількість торговців у період податкової реформи значно зменшилась. Кустарі все більше і більше зубожіють. У містечку Юзефопіль економічна ситуація також погіршилася. Декласований елемент швидко зростав, не встигаючи пристосуватися до землеробської праці. Особливо така ситуація набула поширення серед гендлярів і кустарів. Документ засвідчує зростання кількості безробітних серед єврейської молоді, показник якої в окремих містечках досягав 80% [10, 81].

Обстеження роботи партійних і радянських органів влади містечок проведене у середині 20-х років засвідчило, що однією з причин економічної депресії єврейського містечка була короткозорість та політично неправильна політика деяких місцевих органів, зокрема, міліції. У штрафних, що накладалися на єврейське населення, працівники органів внутрішніх справ та місцеве керівництво вбачало одне з джерел поповнення місцевого бюджету. Штрафи передбачались навіть в доходній частині місцевих бюджетів. Вони стягувалися особливо ретельно, суми визначалися свавільно і не відповідали платіжній здатності того, кого штрафують. Крім того, фінансові установи встановлювали великі ставки місцевого збору, що накладався на дрібних крамарів. Особливо це стосувалося незаможної частини населення, що торгувала без патенту. Встановлювалися також високі ставки орендної плати.

Таке ставлення до єврейства містечок формувалось серед низового партійного керівництва через соціальні стереотипи та стереотипи у вихованні

жителів містечок, а також через ідеологічне ставлення до євреїв як до ворогів радянської влади. Як пише О. Козерод, «через фізіократичну теорію того, хто був економічно корисним, хто був нейтральним, а хто був шкідливим, торговців, зокрема, вважали шкідливим елементом, і наклали на них великі податки, прираховавши до категорії позбавленців. В 1925–1926 рр. 81,5% від усієї кількості українського єврейства були «позбавленцями» [11, 82].

Категорія «позбавленців» не мала окремих громадянських прав, зокрема права обиратись до рад та бути обраними у ці органи влади. Крім того, виборчих прав позбавлялись і діти, батьки яких були торговцями, їх обкладали трудовими повинностями і податками. Загалом розуміння цієї проблеми пролунало в межах всеукраїнської наради євсекції при ЦК КП(б)У 1925 р., де сказано: «Своєрідний соціальний склад єврейського населення (переважно торгово-посередницькі і ремісничі елементи, невелика кількість фабрично-заводських робітників і незначна група хліборобів), що різко відрізняється від соціального складу всіх інших народностей на Україні, скупченість цього населення в містах і містечках колишньої «смуги осілости» приводить до того, що ці торгово-посередницькі елементи в маленьких містах і містечках об'єктивно витискаються з економічних позицій, які вони займали до цього часу, і поставлені перед гострою необхідністю переходу до продуктивної праці [4, 56].

Отже, надзвичайно важке становище українського єврейства змушувало партійне та державне керівництво СРСР та УССР шукати ефективні шляхи поліпшення його добробуту за допомогою активного залучення цієї категорії населення до соціалістичних перетворень перш за все у галузі сільського господарства.

Джерела та література

1. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінця ХІХ – початок ХХ ст.) / І. М. Погребінська // УДЖ. – 1996. – № 4. – С. 124–132.
2. Хонігсман Я. С. Колективізація, голод і занепад єврейського землеробства в Україні / Я. С. Хонігсман // УДЖ. – 1994. – № 2–3. – С. 66–75.
3. Рабінович Я. Н. На зламі віків : До 1000-річчя проживання євреїв в Україні. / Я. Н. Рабінович –К. : ІНТЕЛ, 1998. – 360 с.
4. Орлянський В. С. Євреї в Україні у 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. / В. С. Орлянський – Запоріжжя : ЗДТУ, 2000. – 240 с.
5. Данильченко О. П. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х років ХХ ст. Історичні зошити: Інститут історії України АН України, 1993. – 140 с.
6. Кантор Я. Єврейське хліборобство на Україні. / Я. Кантор – Х. : Держвидав України, 1929. – 31 с.
7. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К. : Наукова думка, 2004. – 342 с.

8. Измайлова Л. Отражение компартийной политики на еврейской семье / Л. Измайлова // Єврейський світ. Альманах. – К. : Дух і літера, 2004 – С. 67–68.
9. Гриневич В. Євреї УСРР у міжвоєнний період // Нариси з історії та культури євреїв України / В. Гриневич, Л. Гриневич / Упорядники Л. Фінберг і В. Любченко. – К. : Дух і літера, 2005 – С. 141–161.
10. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (в 20–30-х роках ХХ ст.). / Б. В. Чирко – К. : Асоціація «Україна», 1995. – 215 с.
11. Козерод О. В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921–1929 гг. / О. В. Козерод – К. : СПД Савгина, 2002. – 313 с.

Чашко Н.М. Становище єврейської національної меншини України наприкінці ХІХ – на початку 20-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається економічне та суспільно-політичне становище єврейської національних меншин України в кінці ХІХ ст. – на початку 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: євреї, дискримінація, національна політика, містечка, радянська влада.

Чашко Н.Н. Положение еврейского национального меньшинства Украины в конце ХІХ – в начале 20-х гг ХХ в.

В статье рассматривается экономическая и общественно-политическое положение еврейской национальной меньшинства Украины в конце ХІХ – начале 20-х гг. ХХ вв.

Ключевые слова: евреи, дискриминация, национальная политика, поселки, советская власть.

Chasko N. M. The position of Jewish national minority of Ukraine in the end of ХІХ th century – in the beginning of 20-th year of ХХ-th century.

The article deals with economic, social and politics position of Jewish national minority of Ukraine in the end of ХІХ century – in the beginning of 20-th year of ХХ-th century.

Key words: Jews, discrimination, national politics, small town, the Soviet government.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Глущенко Сергій Вікторович – магістрант Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Гуцало Інна Ігорівна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Дубодєлов Антон Вадимович – магістрант Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Ковальчук Євгенія Юріївна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Конотоп Юрій Васильович – магістрант Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Кузьменко Тетяна Леонідівна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Малєєва Катерина Петрівна – студентка V курсу Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Молошна Людмила Миколаївна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Ніконова Олена Григорівна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Омелянєнко Андрій Миколайович – магістрант Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Панасенко Владислава Юріївна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

Подлесна Аліна Володимирівна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Ричкаль Тетяна Володимирівна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Силенок Надія Михайлівна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Сіманіна Анна Сергіївна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Чашко Наталія Миколаївна – магістрантка Інституту історії та додаткової педагогічної освіти Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка.

Наукове видання

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Збірник наукових праць

Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2010 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск *А.А. Сбруєва*
Комп'ютерна верстка *І.Є. Трифонова*

Здано в набір 19.04.10. Підписано до друку 18.05.10.
Формат 60x84/16. Гарн. Times. Друк ризогр. Папір офсет.
Умовн. друк. арк. 7,4. Обл.-вид. арк. 7,7. Тираж 100. Вид. № 74.

Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Виготовлено у видавництві СумДПУ ім. А.С. Макаренка